

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ ΧΑΛΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΛΥΜΠΙΑ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΗΣ
ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΑΤΕΡΑΚΗ ΜΑΡΙΑΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ
ΑΚΑΔ. ΕΤΟΣ :2004-2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....σελ. 3
Ιστορία της Έρευνας .....σελ. 4-7
Μεθοδολογία.....σελ. 8-9
Κατάλογος ειδωλίων.....σελ. 10-19
Απόδοση σε εργαστήρια.....σελ. 20-22
Τα πρωιμότερα χάλκινα ειδώλια.....σελ. 23-33
Λακωνικό εργαστήριο.....σελ. 34-43
Αργίτικο εργαστήριο.....σελ. 44-50
Η στήριξη των ειδωλίων.....σελ. 51-52
Η ερμηνεία των ειδωλίων.....σελ. 53-65
Συμπεράσματα.....σελ.66-71
Βιβλιογραφία.....σελ.72-78
Κατάλογος εικόνων.....σελ. 79-80
Εικόνες.....σελ. 81-105

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ιερό της Ολυμπίας είναι ένα από τα σημαντικότερα αρχαίας Ελλάδας. Τόσο το ιερό όσο και τα ευρήματά του συχνά έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας. Τα τελευταία μάλιστα είναι πολυπληθή, σε τέτοιο βαθμό που ακόμη και σήμερα η αναφορά του όγκου τους προκαλεί έκπληξη.

Από αυτό το πλήθος των αναθημάτων, εμείς θ' απομονώσουμε μία κατηγορία ευρημάτων, τα πρώιμα χάλκινα γεωμετρικά ειδώλια. Επειδή η κατηγορία αυτή είναι μεγάλη, χρειάζεται να κάνουμε μία επιπλέον διάκριση.

Αντικείμενο λοιπόν της παρούσας εργασίας είναι μία ομάδα δεκαοκτώ χάλκινων ανδρικών, μη ενδεδυμένων ειδωλίων, που έχουν τα δύο τους χέρια υψωμένα, ακολουθώντας τον μινωικό τύπο της θεάς μεθ' υψωμένων χειρών. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τα πρωιμότερα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, που μέχρι στιγμής γνωρίζουμε από τον χώρο της Πελοποννήσου και της Ηπειρωτικής Ελλάδας εν γένει.

Στόχος της εργασίας αυτής είναι η συνολική παρουσίαση των ειδωλίων του τύπου αυτού, η απόδοσή τους σε εργαστήρια καθώς και η χρονολόγησή τους, στοιχεία σημαντικά κυρίως όσον αφορά τα πρώιμα παραδείγματα της σειράς. Στη συνέχεια θα εξετασθεί το θέμα της χειρονομίας, που συχνά ερμηνεύεται ως δήλωση της επιφάνειας της θεότητας, που στην περίπτωσή μας δεν είναι άλλη από τον Δία¹.

---

¹ Kunze 1967, σελ. 220-222

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τα ειδώλια με τα οποία θ' ασχοληθούμε ,δεν παρουσιάστηκαν ποτέ συνολικά. Κάποια εξ'αυτών βρέθηκαν κατά τη διενέργεια των πρώτων ανασκαφών στην Ολυμπία και δημοσιεύτηκαν από τον A. Furtwängler² .

Με την επανάληψη των αρχαιολογικών ερευνών υπό την εποπτεία του Emil Kunze βρέθηκαν και άλλα ειδώλια της ίδιας κατηγορίας , τα οποία απασχόλησαν τον ερευνητή σε μία σειρά τριών άρθρων που δημοσιεύτηκαν στη σειρά *Olympische Berichte*.

Συγκεκριμένα στα *Ol. Ber. IV*³, *VII*⁴ και *VIII*⁵ μελετήθηκαν συνολικά δέκα από αυτά. Η παρουσίασή τους ήταν συνοπτική και περιοριζόταν σε μία περιγραφή του εκάστοτε ειδωλίου ενώ σπανιότερα γίνεται μνεία των τεχνικών λεπτομερειών του ειδωλίου. Ο Kunze, με μία και μοναδική εξαίρεση⁶, αποφεύγει την απόδοση σε εργαστήρια. Ασχολείται όμως επισταμένα με την ερμηνεία της χειρονομίας και υποστηρίζει ότι ο τύπος της μορφής μεθ'υψωμένων χειρών έχει τις ρίζες του στην κρητο-μυκηναϊκή παράδοση⁷. Όσον αφορά την χρονολόγησή τους διακρίνει τρεις ομάδες, με την αρχαιότερη να ανεβαίνει ως την πρόιμη γεωμετρική περίοδο και τη νεότερη στην γεωμετρική περίοδο (8^{ος} αι. π.Χ.)⁸.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των τριών αυτών βασικών δημοσιεύσεων του Kunze, ο Herrmann επιχείρησε την εργαστηριακή κατάταξη των χάλκινων γεωμετρικών ειδωλίων, στο θεμελιώδες άρθρο του “ *Werkstätten geometrischer Bronzeplastik*”⁹, βασιζόμενος σε πήλινα ειδώλια και εικονογραφικά στοιχεία από την κεραμική της κάθε περιοχής. Τα κριτήρια που έθεσε ο Herrmann

---

² Πρόκειται για τα ειδώλια με αρ. Καταλόγου 5-10 βλ. σχετικά Furtwängler 1890, no. 240-241, σελ. 38-39 και πιν. 16

³ Kunze 1944, σελ. 105-106 και πιν. 32.1-5. Πρόκειται για τέσσερα ειδώλια με αρ. Ευρετηρίου B 1754, B 1391, B 1342, B 1698

⁴ Kunze 1961, σελ. 138-141, εικ. 78-82. Δημοσιεύονται δύο ειδώλια , το B 4245 και το EAM 6249.

⁵ Kunze 1967, σελ. 213-215 και 220-224, πιν. 106.1b-2 και 107.1-2. Τέσσερα ειδώλια μελετώνται: το B 5377, B 5994, B6269, και Br 11194 (EAM 6168)

⁶ Πρόκειται για τα ειδώλια B 5377 (αρ. 15) και B 1698 (αρ. 18) τα οποία αποδίδει σε αργίτικο εργαστήριο, δεχόμενος την εργαστηριακή διάκριση του Herrmann 1964. Βλ. Kunze 1967, σελ. 215

⁷ Kunze 1967, σελ. 220-222

⁸ Kunze 1967, σελ. 223-224. Στη σελ. 214 δέχεται ότι τα τα ειδώλια αρ.1 και 2 είναι «προγεωμετρικά»

⁹ Herrmann 1964, σελ. 17-71.

για την προσγραφή ενός ειδωλίου σε κάποιο εργαστήριο, είναι αποδεκτά ακόμη και στις ημέρες μας. Από τα προς εξέταση ειδώλια, ο Herrmann μελετά μόνο το **αρ. 13**, το οποίο και αποδίδει στο λακωνικό εργαστήριο. Το χρονολογεί μετά τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁰. Για τα υπόλοιπα, ο μελετητής δεν κάνει καμία αναφορά.

Ακολουθεί το 1969 η δημοσίευση του έργου του B. Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands*. Ο Schweitzer εξετάζει πέντε¹¹ από τα συνολικά δεκαοκτώ ειδώλια, τα οποία θεωρεί ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο αν και αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές χρονικές βαθμίδες με πρωιμότερα τα **αρ.4** και **5** και τα **αρ. 7** και **8** να έπονται. Την τρίτη και τελευταία βαθμίδα εκπροσωπεί το **αρ. 18**. Όσον αφορά το θέμα της εργαστηριακής κατάταξης, ο ερευνητής θεωρεί ότι όλα προέρχονται από το ίδιο τοπικό, ολυμπιακό εργαστήριο¹².

Ο Rolley¹³ στην προσπάθειά του να χρονολογήσει ένα αποσπασματικά σωζόμενο ειδώλιο από τους Δελφούς, που φορά πέτασο, κάνει μία μικρή αναφορά σε κάποια από τα ειδώλια¹⁴ μας, χωρίς ωστόσο να ασχολείται με την απόδοσή τους σε εργαστήρια ή με την ακριβή χρονική τους ένταξη. Σε μία μεταγενέστερη μελέτη του μιλά για τα πρωιμότερα ειδώλια της Ολυμπίας τα οποία θεωρεί ότι πρέπει να ενταχθούν στην χρονική περίοδο που ξεκινά από το β' μισό του 10^{ου} αι. π.Χ. και φθάνει μέχρι και τα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ. Θεωρεί μάλιστα ότι η στάση τους αποτελεί τη συνέχεια των μυκηναϊκών ειδωλίων τύπου ψ¹⁵.

Μία προσπάθεια να συγκεντρωθούν όλα τα ειδώλια του τύπου κάνει η S.H. Langdon, στην διδακτορική της διατριβή *Art, Religion and Society in the Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines*. Εντόπισε 36 με 23¹⁶

---

¹⁰ Herrmann 1964, σελ. 42-44 και εικ. 25 και σημ. 121. Τα χέρια του ειδωλίου αυτού είναι λυγισμένα προς τα εμπρός, απόρροια της φθοράς που έχει υποστεί. Αρχικά τα χέρια του ήταν υψωμένα και για το λόγο αυτό συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των ειδωλίων της παρούσας εργασίας.

¹¹ Πρόκειται για τα ειδώλια του καταλόγου μας αρ. 5,6,8,9,17

¹² Schweitzer 1969, σελ. 133-135 και Schweitzer 1971, σελ. 128. Η απόδοσή των ειδωλίων σε ολυμπιακά εργαστήρια σχετίζεται και με την απόδοση του συμπλέγματος κενταύρου – ανδρός της Ν. Υόρκης σε ηλιακό- ολυμπιακό εργαστήριο. Βλ σχετικά Schweitzer 1971, σελ. 150-151, πιν. 185

¹³ Rolley 1969, σελ. 47-49 και εικ. 13-15

¹⁴ Πρόκειται για τα αρ. 3,6,15 και 18 του καταλόγου μας.

¹⁵ Rolley 1986, σελ. 60-61, εικ. 28 Πρόκειται για τα ειδώλια B 5378, B 5377(αρ. 15), B 5994.

¹⁶ Στην μελέτη μας συμπεριλαμβάνονται τα 15 από τα ειδώλια του καταλόγου της Langdon (1984), σελ. 301-302), με αρ. Καταλόγου **1,2,3,4,5,6,7,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18**. Τα αρ. **12** και **16** θεωρούνται από την Langdon ως ένα ειδώλιο με αρ. καταλόγου της Langdon 10. Το ίδιο συμβαίνει και με τα αρ. **11,17** που αντιστοιχούν στο ειδώλιο με αρ. Καταλόγου της Langdon 11. Τα υπόλοιπα

από αυτά να προέρχονται από την Ολυμπία¹⁷. Τα τελευταία ειδώλια τα κατατάσσει σε τρεις ομάδες καθεμία από τις οποίες αντιπροσωπεύει και ένα εργαστήριο¹⁸. Και τα τρία εργαστήρια θεωρεί ότι είναι σχεδόν σύγχρονα¹⁹.

Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται τα ειδώλια **αρ. 4 και 5**, στην δεύτερη τα **αρ. 6,8 και 9** ενώ στην τρίτη και τελευταία τα **αρ. 10,12,14,15 και 18**²⁰. Τα εργαστήρια που αναγνωρίζει η Langdon δεν αντιπροσωπεύουν διαφορετικές καλλιτεχνικές παραδόσεις, αλλά εργαστηριακές εγκαταστάσεις, δηλαδή διαφορετικά χυτήρια. Όσον αφορά τη χρονολόγησή τους, αποδέχεται εκείνη του Kunze.²¹

Με τα ειδώλια αυτά ασχολείται και ο Floren στο έργο του *Die griechische Plastik I, Die geometrische und archaische Plastik*, τα οποία και αποδίδει στο ηλείο εργαστήριο. Στο εργαστήριο αυτό αποδίδει συγκεκριμένα τα **αρ. 1,2,4,5,6,7,15,16 και 18**. Όλα τα χρονολογεί στο άμισό του 8^{ου} αι. π.Χ.²².

Αναφορά στα ειδώλια μεθ'υψωμένων χειρών κάνει και ο Byrne στη μονογραφία του *The Greek Geometric Warrior Figurine*. Τον μελετητή δεν απασχολεί η απόδοση των ειδωλίων σε εργαστήρια και επομένως δεν προβαίνει στις ανάλογες τεχνοτροπικές αναλύσεις. Αυτό με το οποίο όμως ασχολείται είναι η χρονολόγησή τους. Διακρίνει δύο ομάδες: στην πρώτη, την οποία θεωρεί ως προγεωμετρική και την τοποθετεί χρονικά στους δύο πρώτους αιώνες της 1^{ης} χιλιετίας²³ π.Χ., εντάσσονται τα ειδώλια **αρ. 1,2,14** και ένας ηνίοχος²⁴, ο οποίος δεν συμπεριλαμβάνεται στην εργασία μας.

Τα ειδώλια **αρ. 4,5,7,8,9,15 και 16** τα κατατάσσει στη δεύτερη ομάδα του, που θεωρεί ότι μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές της γεωμετρικής περιόδου²⁵.

Η νεότερη μνεία των ειδωλίων της Ολυμπίας γίνεται στο έργο της Αγγελικής Λεμπέση, *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, III, Τα Χάλκινα*

ειδώλια που αναφέρονται από την ερευνήτρια δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη, καθώς δεν είναι ειδώλια μεθ'υψωμένων χειρών αλλά με τα χέρια σε έκταση.

¹⁷ Langdon 1984, σελ. 88-101, Group I.

¹⁸ αυτόθι,σελ.88

¹⁹ αυτόθι,σελ.90

²⁰ αυτόθι,σελ.89-90

²¹ αυτόθι,σελ.98

²² Floren 1987, σελ.61 και σημ. 270. Στην ίδια κατηγορία περιλαμβάνει και τα ειδώλια από την Ολυμπία με αρ. ευρετηρίου B 5378 και 5994.

²³ Byrne 1991, σελ. 31 και σημ. 48.

²⁴ Πρόκειται για το ειδώλιο με αρ. ευρετηρίου B 5378. βλ. Kunze 1967,σελ.217-218, πιν. 106,1.α

²⁵ Byrne 1991,σελ.31-32.

Ανθρωπόμορφα Ειδώλια. Στη μελέτη αυτή διαπιστώνεται η εξάρτηση των ειδωλίων της Ολυμπίας από κρητικά πρότυπα και προτείνεται μία νέα χρονολογική κατάταξη: Η μελετήτρια διακρίνει δύο ομάδες. Στην πρώτη περιλαμβάνει τα ειδώλια **αρ. 1,2,14** και **15**, την οποία τοποθετεί στην πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο δηλ. στον ύστερο 11^ο αι. π.Χ. ή στο άμισό του 10^{ου} αι. π.Χ.²⁶. Στην δεύτερη ομάδα της εντάσσονται όλα τα υπόλοιπα ειδώλια²⁷ που παρουσιάζουμε στην εργασία αυτή, τα οποία τα χρονολογεί στον ύστερο 10^ο /πρώιμο 9^ο αι. π.Χ.²⁸.

---

²⁶ Λεμπέση 2002, σελ. 300-301

²⁷ αυτόθι, σελ. 301, σημ. 1324

²⁸ αυτόθι, σελ. 302

ΜΕΘΟΛΟΛΟΓΙΑ

Ο τρόπος εξέτασης των ειδωλίων είναι εξαιρετικά σημαντικός, καθώς στην περίπτωση μας δεν είναι γνωστό το ανασκαφικό σύνολο στο οποίο εντάσσονταν. Αυτό το οποίο είναι βέβαιο είναι η απόλυτη απουσία κεραμικής, στοιχείο που θα μας βοηθούσε στον καθορισμό ενός είδους terminus. Έτσι το μόνο στοιχείο που έχουμε στα χέρια μας και που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, είναι τα ίδια τα ειδώλια.

Από αυτά μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για τον ρυθμό τους αλλά και για τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά. Ακολουθώντας τον ορισμό της Λεμπέση²⁹, ρυθμός ονομάζεται η σχέση των αναλογιών του σώματος προς τα μέλη και το κεφάλι, η άρθρωση των όγκων, η ανάπτυξη της πλάγιας όψης και γενικά το όλο στήσιμο της μορφής. Τα στοιχεία εκείνα του ρυθμού που επαναλαμβάνονται σταθερά και είναι διαχρονικά, αποτελούν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της μορφής. Με βάση αυτά τα τελευταία θα γίνει η απόδοση σε εργαστήρια.

Στην προσπάθεια αυτή η συνδρομή της αγγειογραφίας θα είναι μικρή, λόγω έλλειψης επαρκούς συγκριτικού υλικού. Στο Άργος η πρωιμότερη γνωστή παράσταση ανθρώπου εικονίζεται σε μία οinoχόη της ΜΓ II περιόδου³⁰. Αυτό το είδος παράστασης γίνεται συχνότερο κατά την ΥΓ I (750-730 π.Χ.)³¹, οπότε και εμφανίζεται στη Λακωνία. Η κεραμική παραγωγή της τελευταίας επηρεάζεται έντονα από εκείνη του Άργους³², αν και κατορθώνει να αναπτύξει τη δική της θεματογραφία καθώς και κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην απεικόνιση του ανθρωπίνου σώματος³³ που την διακρίνουν από την αργίτικη.

Όσον αφορά τα πήλινα ειδώλια και αυτών η χρήση θα είναι περιορισμένη, πρώτον γιατί είναι λιγοστά³⁴ και δεύτερον γιατί εμφανίζουν ελάχιστες ομοιότητες με τα χάλκινα³⁵.

---

²⁹ Λεμπέση 2002, σελ. 7

³⁰ Coldstream 2003, σελ. 376 και Paléologou 1980, σελ. 75-84 και εικ. 1-4.

³¹ Coldstream 1968, σελ. 129-130

³² Margreiter 1988, σελ. 52 και Coldstream 1968, σελ. 215 και 217-218

³³ Margreiter 1988, σελ. 52

³⁴ Στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στα ειδώλια που έχουν βρεθεί εκτός Ολυμπίας, καθώς τα τελευταία είναι πολυάριθμα και καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα.

³⁵ Heilmeyer 1972, σελ. 91

Το μεγαλύτερο βάρος θα δοθεί στη σύγκριση των ειδωλίων μας με ομοειδή τους, δηλαδή με χάλκινα ειδώλια, καθώς η διαφορά υλικού μπορεί μερικές φορές να είναι παραπλανητική και να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Αμέσως το πρόβλημα που αναδεικνύεται είναι η απουσία χάλκινων ειδωλίων από τις πόλεις στις οποίες θα προσπαθήσουμε ν' αποδώσουμε τα ειδώλια, στοιχείο που δυσχαιρένει πολύ την μελέτη μας.

Ένα ακόμη πρόβλημα που θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε είναι η απουσία σύγχρονου συγκριτικού υλικού. Έτσι συχνά θα καταφύγουμε στη χρήση μεταγενέστερου συγκριτικού υλικού, που στην συντριπτική του πλειοψηφία προέρχεται από την Ολυμπία. Αυτοί είναι οι κύριοι λόγοι, που μας αναγκάζουν να προβούμε σε αποδόσεις με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του κάθε ειδωλίου.

Και αυτή όμως η οδός είναι δύσβατη, καθώς η Ολυμπία ήταν τόπος συνάντησης καλλιτεχνών από ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο. Αυτό είχε ως συνέπεια επιρροή ενός καλλιτέχνη από κάποιον ομότεχνό του. Έτσι δεν θα πρέπει να μας ξενίσει το στοιχείο ότι σ' ένα ειδώλιο μπορεί να συνδυάζονται στοιχεία που αποδίδονται σε περισσότερες από μία εργαστηριακές παραδόσεις.

Ωστόσο μέσα σε αυτό το ομιχλώδες τοπίο, ο ερευνητής μπορεί να βρεί κάποια στοιχεία με τα οποία να στηρίξει την απόδοση ενός ειδωλίου σε κάποιο εργαστήριο. Αυτήν ακριβώς την προσπάθεια θ' αναλάβουμε και εμείς στη συνέχεια.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

1. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Β 6269.(**εικ. 1**) Βρέθηκε στον χώρο ανάμεσα στο Οκτάγωνο και στο Στάδιο. Νότιος αποθέτης³⁶. Ύψος: 0,092μ. Χάλκινο ανδρικό ειδώλιο μη ενδεδυμένο. Το κεφάλι της μορφής λείπει . Η μορφή έχει τα χέρια της σε έκταση. Το δεξί της χέρι είναι στραμμένο προς τα άνω και το αριστερό προς τα εμπρός. Ο κορμός είναι επιμήκης και στα σκέλη δεν γίνεται διάκριση των γονάτων. Το αριστερό σκέλος είναι ελαφρά λυγισμένο.Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην απόδοση του πέους, το οποίο εικονίζεται σε στύση. Ο κορμός ειδικωμένος από τα πλάγια έχει τριγωνικό σχήμα.
2. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Βr 11194. (**εικ. 2**).Το ειδώλιο βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με αριθμό ευρετηρίου 6168. Βρέθηκε ανάμεσα στο Πελόπιο και στο δυτικό τείχος της Άλτσεως³⁷. Ειδώλιο ανδρικής μη ενδεδυμένης μορφής που πλην ελαχίστων εκδορών διατηρείται ολόκληρη. Η μορφή φέρει ένα είδος κεφαλοκαλύμματος, που θυμίζει πέτασο. Το πρόσωπο αποδίδεται σχηματικά και δηλώνεται πλαστικά μόνο η μύτη του, η οποία θυμίζει ράμφος πτηνού. Τα χέρια του είναι σε έκταση με το δεξί του χέρι να είναι στραμμένο προς τα άνω ενώ ο αριστερό προς τα εμπρός. Τα σκέλη είναι παράλληλα και ελαφρώς λυγισμένα. Στην πρόσθια όψη , οι μηροί και οι κνήμες είναι ισοπαχείς ενώ στο πλάι δηλώνεται η καμπύλη της κνήμης. Τα γόνατα δεν αποδίδονται. Ένα τριγωνικό έξαρμα δηλώνει το ανδρικό μόριο. Σε αντίθεση με το προηγούμενο ειδώλιο η μορφή φέρεται επί λεπτού πλακιδίου στήριξης.Η πλάγια όψη του κορμού είναι τριγωνική και εμφανίζει κλίση προς τα εμπρός.
3. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας Βr 8707³⁸.Αποσπασματικά σωζόμενο ειδώλιο, το οποίο αν και αναφέρεται από τον Furtwängler, δεν εικονίζεται. Βρέθηκε ΒΔ του ναού του Διός, και σώζεται μόνο ο

³⁶ Kunze 1967, σελ. 214-217 και πιν. 106, 2-3. Langdon 1984, σελ. 302 vo. 13.

³⁷ Furtwängler 1890, σελ. 38,αρ. 237 πιν, 16, Müller 1929, σελ. 71, πιν. 22, εικ. 288, Kunze 1967, σελ. 214-215, πιν. 107,1.2. Langdon 1984, σελ. 302, vo. 12

³⁸ Furtwängler 1890, αρ. 237, σελ. 38, Langdon 1984, σελ. 302,vo. 14

κορμός του ειδωλίου και το κεφάλι του. Η μορφή φέρει επίπεδο κεφαλοκάλυμμα.

Τα ειδώλια **αρ.1-3**³⁹ φαίνεται πως αποτελούν μία ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά, που ίσως να προδίδουν και κοινό εργαστήριο κατασκευής⁴⁰. Τα **αρ. 1** και **2**, των οποίων έχει δημοσιευτεί φωτογραφία και μπορούμε να προβούμε σε συγκρίσεις, έχουν επιμήκεις κορμούς και σκέλη ισομεγέθη ή μικρότερα από αυτόν. Τα τελευταία είναι ελαφρά λυγισμένα, χωρίς να δηλώνεται πλαστικά το γόνατο. Παρατηρώντας τον κορμό από το πλάι διαπιστώνει ότι έχει τριγωνικό σχήμα και εμφανίζει ελαφρά κλίση προς τα εμπρός. Ένα ακόμη στοιχείο είναι και η στροφή του δεξιού χεριού προς τα άνω και του αριστερού προς τα εμπρός.

4. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Β 1391. (**εικ. 3**) Από τη β' φάση του Σταδίου. Νότιος τοίχος. Ύψος: 0,071μ⁴¹. Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής ιστάμενης μη ενδεδυμένης μορφής. Στην κεφαλή φέρει σκιάδιο (πέτασο). Πέρα από τα αυτιά δεν δηλώνεται κανένα άλλο φυσιολογικό χαρακτηριστικό. Ο κορμός είναι βραχύς και ορθογωνίου σχήματος. Η καμπύλη της οσφύς μόλις που δηλώνεται. Τα σκέλη είναι ευθυτενή και σε διάσταση. Τα γόνατα αποδίδονται υποτυπωδώς, σχηματίζοντας εξαιρετικά επιμηκυσμένες κνήμες και βραχείς μηρούς. Δηλώνονται οι άκροι πόδες όχι όμως τα δάχτυλα ή τα σφυρά. Κάτω από τα πέλματα διακρίνονται τα κατάλοιπα των αυλών χύτευσης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην δήλωση του ανδρικού μορίου. Τα χέρια είναι υψωμένα και στραμμένα προς τα εμπρός, κατά το πρότυπο της μινωικής μορφής μεθ' υψωμένων χειρών.
5. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Β 4245. (**εικ. 4**). Από το ανατολικό τμήμα του Σταδίου: Βόρειος τοίχος. Ύψος: 0,065μ. (με τους αυλούς χύτευσης) / 0,055μ. (χωρίς τους αυλούς χύτευσης)⁴². Χάλκινο

³⁹ Στο **αρ. 3** δεν υπάρχει δημοσιευμένη φωτογραφία. Εντάσσεται στην ομάδα αυτή βάσει της παρατήρησης του Furtwängler 1890, σελ. 38, αρ. 237, ότι ομοιάζει με το **αρ. 2**.

⁴⁰ Kunze 1967, σελ. 214

⁴¹ Kunze 1944, σελ. 105-106, σημ. 3, πιν. 32,2. Langdon 1984, σελ. 301, vo. 2.

⁴² Kunze 1961, σελ. 138, σημ. 1, εικ. 78-80. Langdon 1984, σελ. 301, vo. 1

ειδώλιο ανδρικής μορφής όμοιας με την προηγούμενη. Και στην περίπτωση αυτή το ειδώλιο φορά ένα είδος σκιαδίου (πέτασο) και κάτω από τα πέλματά της διακρίνονται τα κατάλοιπα των αυλών χύτευσης. Στην κεφαλή αποδίδονται πλαστικά τα αυτιά ενώ η διάβρωση της επιδερμίδας του χαλκού δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε εάν δηλωνόταν με όμοιο τρόπο και η μύτη. Ο λαιμός είναι βραχύς και μέσω μίας καμπύλης ενώνεται με τα υψωμένα προς τα άνω χέρια της μορφής. Όπως και στο **αρ. 4** τα χέρια κάμπτονται τοξοειδώς, με την κύρια όψη τους προς τον θεατή. Απουσιάζει οποιαδήποτε δήλωση του αγκώνα ή των άκρων δαχτύλων. Ο κορμός εξακολουθεί να είναι βραχύς, και ορθογωνίου σχήματος. Απόρροια της βράχυνσης του κορμού είναι η μη δήλωση της κοιλιακής χώρας. Ένα κωνικό έξαρμα δηλώνει το σε στύση ευρισκόμενο πέος του ειδωλίου. Τα σκέλη είναι ευθυτενή και σε έκταση. Αποδίδεται πλαστικά η καμπύλη του οπισθίου τμήματος των μηρών και των γλουτών, ορατή από την πλαϊνή όψη του ειδωλίου. Η δήλωση των γονάτων διαμορφώνει και πάλι βραχείς μηρούς και επιμήκεις κνήμες. Οι άκροι πόδες δηλώνονται περιληπτικά: δίνεται μόνο το περιγραμμά τους, χωρίς τη δήλωση περεταίρω ανατομικών λεπτομερειών, όπως εκείνη των δαχτύλων και των σφυρών.

6. Αρ.Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Β 9012.(**εικ. 5**). Από το τείχος παρά τον Κλαδεό. Ύψος: 0,089μ⁴³.Μετωπική, ιστάμενη ανδρική μορφή, μη ενδεδυμένη, που έχει και τα δύο της χέρια υψωμένα.Σε αντίθεση με τα προηγούμενα ειδώλια, η μορφή είναι κρανοφόρος. Φορά κωνικό κράνος χωρίς παραγναθίδες με προς τα πίσω καμπτόμενο λοφίο. Η παρυφή του κράνους δεν διακρίνεται από τη θόλο του κρανίου. Το κεφάλι του ειδωλίου είναι ωοειδούς σχήματος και αποδίδονται πλαστικά τα αυτιά και η μύτη. Μία εντομή δηλώνει το στόμα. Η αμελής χύτευση, που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της επιδερμίδας του χαλκού στο ύψος του κορμού, του

---

⁴³ Mallwitz und Herrmann 1980, σελ. 36-37, πιν. 9,2. Langdon 1984, σελ. 301, vo. 6

λαιμού και του αριστερού χεριού δεν μας επιτρέπουν να προβούμε σε οποιοσδήποτε παρατηρήσεις. Τα χέρια του ειδωλίου κάμπτονται τοξοειδώς προς τα άνω με τις παλάμες να φέρονται προς τον θεατή. Τα δύο χέρια δεν είναι ούτε ισομεγέθη αλλά ούτε και ισόπαχα. Έτσι το δεξί χέρι του ειδωλίου είναι μακρύτερο και λεπτότερο από το αριστερό. Σε αντίθεση με όλα τα προαναφερθέντα ειδώλια παρατηρείται η προσπάθεια του καλλιτέχνη να αποδόσει την παρυφή των τεσσάρων δαχτύλων των χεριών. Τα σκέλη της μορφής είναι ευθυτενή και παράλληλα μεταξύ τους. Δηλώνονται πλαστικά τα γόνατα και οι άκροι πόδες. Οι τελευταίοι χωρίς περεταίρω απόδοση των δαχτύλων. Υπό τα πέλματα υπάρχουν κατάλοιπα του διφυούς αυλού χύτευσης. Οι μηροί είναι βραχύτεροι από τις κνήμες. Ανάμεσα στους μηρούς διακρίνεται η ύπαρξη ενός κωνικού εξάρματος που δηλώνει το πέος.

7. Αριθμός ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου: 6249 (αριθμός παλαιού ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Br 8900) (εικ. 6). Βρέθηκε Δυτικά της Στοάς της Ηχούς⁴⁴. Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής με υψωμένα τα δύο χέρια. Η μορφή φορά κωνικό κράνος χωρίς παραγναθίδες και με λοφίο που κάμπτεται προς τα πίσω. Η παρυφή του κρανίου διακρίνεται από τη θόλο του κρανίου με μία βαθιά εντομή. Η κεφαλή του ειδωλίου είναι ωοειδούς σχήματος. Το άνω μέρος του κρανίου όπου το μέτωπο και οι οφθαλμοί, έχει παραλειφθεί. Πλαστικά αποδίδονται τα αυτιά ενώ το στόμα δηλώνεται με μία βαθιά εντομή. Ο συνδυασμός όλων των στοιχείων –πεπιεσμένο ωοειδές κρανίο, πλαστικά δηλωμένα αυτιά, βαθιά εντομή για την απόδοση του στόματος- έχει ως αποτέλεσμα το κεφάλι του ειδωλίου να εμφανίζει ζωόμορφα χαρακτηριστικά: χαρακτηριστικά πιθήκου, όταν βλέπει κανείς την πρόσθια όψη του ειδωλίου και χαρακτηριστικά πτηνού, όταν βλέπει κανείς τις πλαϊνές όψεις του ειδωλίου.

---

⁴⁴Furtwängler 1890, αρ. 241, σελ. 39, Kunze 1961, σελ. 140-141 και σημ. 6 και εικ. 81-82 και Schweitzer 1969, σελ. 133-135 και πιν. 120-121. Langdon 1984, σελ. 301, vo. 4, .

Προχωρώντας πιο κάτω, διαπιστώνουμε ότι ο λαιμός του ειδωλίου είναι εξαιρετικά βραχύς, σχεδόν ανύπαρκτος. Ο κορμός είναι ορθογωνίου σχήματος ενώ μία οξυκόρυφη καμπύλη στη δεξιά μεριά του ειδωλίου δηλώνει την οσφύ. Οι αφύσικες αναλογίες του ειδωλίου είναι απόρροια της βράχυνσης του κορμού, καθώς δεν υπάρχει ο απαραίτητος χώρος για τη δήλωση της θωρακικής και της κοιλιακής χώρας. Τα χέρια είναι σε έκταση και σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ειδώλια, δεν κάμπτονται τοξωτά προς τα άνω αλλά σχηματίζεται ορθή γωνία μεταξύ του πήχυ και του βραχίονα, που στην περίπτωσή μας δηλώνονται με σαφήνεια. Τα χέρια δεν είναι ισομεγέθη ούτε ισόπαχα, με το δεξί χέρι του ειδωλίου να είναι παχύτερο και μακρύτερο. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην απόδοση των γλουτών και του ανδρικού μορίου, το οποίο όμως δεν βρίσκεται σε στύση. Τα σκέλη του ειδωλίου είναι ευθυτενή και παράλληλα μεταξύ τους. Αποδίδονται πλαστικά τα γόνατα και οι άκροι πόδες. Κάτω από τα πέλματα διακρίνονται τα κατάλοιπα των αυλών χύτευσης. Στην οπίσθια όψη των γονάτων υπάρχει ένα οξυκόρυφο έξαρμα. Οι μηροί είναι βραχύτεροι από τις κνήμες. Τα άκρα των χεριών έχουν σφηνωλατηθεί, εργασία που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του πάχους του μετάλλου στο σημείο αυτό για τη δήλωση του καρπού. Δεν αποδίδονται ωστόσο τα δάχτυλα.

8. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Βr 9000.(**εικ. 7**). Το ειδώλιο βρισκόταν στο Βερολίνο στο Staatliche Museen, με αρ. Ευρετηρίου 01 9000⁴⁵. Βρέθηκε δυτικά της στοάς της Ηχούς. Ειδώλιο ανδρικής μορφής όμοιο με το προηγούμενο. Η μορφή είναι γυμνή και στο κεφάλι φορά κράνος με προς τα πίσω καμπτόμενο λοφίο. Το κράνος διακρίνεται από το πεπιεσμένο κρανίο με μία βαθιά εντομή. Το πρόσωπο του ειδωλίου δεν έχει ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά αλλά ζωόμορφα, αφού η διάπλασή του θυμίζει ρύγχος ιπποειδούς. Από το

---

⁴⁵Furtwängler 1890, αρ. 241 σελ 39, πιν.XVI, Müller 1929, σελ. 86-87, πιν. 23 εικ. 292 Neugebauer 1931 σελ. 20-21, αρ. 29, Schweitzer 1969, σελ.133-135 εικ.92 .Langdon 1984, σελ. 301, vo. 5

δημοσιευμένο σχέδιο και τις περιγραφές δεν είναι σαφές εάν κάποια χαρακτηριστικά , όπως τα αυτιά, αποδίδονται Τα χέρια είναι υψωμένα προς τα άνω. Και εδώ γίνεται διάκριση μεταξύ του πήχυ και του βραχίονα , οι οποίοι σχηματίζουν ορθή γωνία. Δηλώνονται τα άκρα χέρια όχι όμως τα δάχτυλά τους, πλην του αντίχειρα ο οποίος αποδίδεται πλαστικά και φέρεται εγκάρσια προς τον καρπό. Στο αριστερό χέρι η τοποθέτηση του αντίχειρα είναι εσφαλμένη. Τα σκέλη είναι ευθυτενή. Ένα οξυκόρυφο έξαρμα στην οπίσθια όψη τους σηματοδοτεί τη θέση των γονάτων. Πλαστικά αποδίδονται τα πέλματα του ειδώλιου και κάτω από αυτά υπάρχουν τα κατάλοιπα των αυλών χύτευσης⁴⁶. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην απόδοση του πέους και των γλουτών.

9. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: ΒΓ 7042 και αρ. Ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 6167. **(εικ. 8)**. Βρέθηκε ΝΔ της πλατείας του βωμού, κοντά στο Μητρώο⁴⁷. Ειδώλιο μετωπικά ιστάμενης ανδρικής κρανοφόρου μορφής με υψωμένα τα χέρια. Τα αυτιά ,αν και αδέξια, είναι πλαστικά αποδοσμένα, όπως άλλωστε και το στόμα που θυμίζει ράμφος πτηνού. Το ειδώλιο έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με τα προηγούμενα: κράνος με προς τα πίσω καμπτόμενο λοφίο, ευθυτενή σκέλη με πλαστική απόδοση των γονάτων, που στο πίσω μέρος τους απολήγουν σε οξεία γωνία. Ο κορμός είναι τετράγωνος ενώ κάτω από τα πέλματα υπάρχουν κατάλοιπα των αυλών χύτευσης. Το πέος δηλώνεται και βρίσκεται σε στύση. Και σε αυτό το ειδώλιο τα χέρια βρίσκονται σε έκταση και ο πήχυς με το βραχίονα σχηματίζουν ορθή γωνία. Το άνω άκρο του πήχυ είναι απεστρογγυλεμένο και με τον τρόπο αυτό δηλώνεται σχηματικά ο καρπός και η καμπύλη των δαχτύλων.

---

⁴⁶ Ο αυλός χύτευσης υπό το δεξιό πέλμα, έχει αποκοπεί στη σύγχρονη περίοδο. Neugebauer 1931, σελ. 20, αρ. 29.

⁴⁷ Furtwängler 1890, αρ. 240 σελ. 38 πιν. XVI, Langdon 1984, vo.. 3. Για νεότερη δημοσιευμένη φωτογραφία του βλ. Λεμπέση εικ 175. Ο Byrne 1991, σελ. 226, αρ. 24 το ταυτίζει με το ειδώλιο που βρίσκεται στο ΕΑΜ με αρ. ευρετηρίου 6167, όπως άλλωστε και η Langdon 1984 σελ. 301, vo. 3.

10. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Br 5630, Αρ. Ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 6108⁴⁸. Βρέθηκε ανατολικά της Άλτεως⁴⁹. Δεν δημοσιεύεται φωτογραφία του ειδωλίου αυτού. Φαίνεται όμως ν' ανήκει στον ίδιο τύπο αν και τα χέρια του δεν κάμπτονται αλλά εκτείνονται προς τα πλάγια. Κάτω από τα πέλματα υπάρχουν κατάλοιπα των αυλών χύτευσης.
11. Αριθμός ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Br 8600. Βρέθηκε ΒΔ του ναού του Διός. Άλλο ένα μη εικονιζόμενο ειδώλιο, για το οποίο ο Furtwängler δηλώνει πως είναι όμοιο με τα προηγούμενα, αν και ατεχνέστερο⁵⁰.
12. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: Br 8703. ΒΔ του Ναού του Διός. Δεν έχει δημοσιευτεί φωτογραφία του ειδωλίου αυτού. Όμοιο με τα προηγούμενα⁵¹.
13. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: B 1392. (εικ. 9). Από τον δεύτερο νότιο τοίχο του Σταδίου. Ύψος : 0,044μ⁵². Θραύσμα χάλκινου ειδωλίου ανδρικής κρανοφόρου μορφής. Τα χέρια του ειδωλίου δεν είναι υψωμένα αλλά το δεξί λυγίζει στο ύψος του στήθους ενώ το αριστερό βρίσκεται σ' έκταση. Ο Herrmann⁵³ πιστεύει ότι έχουμε να κάνουμε μ' ένα ειδώλιο μεθ' υψωμένων χειρών, και το γεγονός ότι τα χέρια του φέρονται προς τα εμπρός είναι προϊόν ανθρωπογενούς ή φυσικής πίεσης που οδήγησε στην παραμόρφωση του τύπου της χειρονομίας του. Το κράνος του ειδωλίου έχει λοφίο που κάμπτεται προς τα πίσω. Το κεφάλι είναι ωοειδούς σχήματος και αποδίδονται πλαστικά τα αυτιά. Ο λαιμός είναι σχεδόν ανύπαρκτος.

⁴⁸ Langdon 1984, σελ. 301 νο. 8

⁴⁹ Furtwängler 1890, αρ. 241 σελ. 39

⁵⁰ αυτόθι, αρ. 241, σελ. 39. Στον κατάλογο της Langdon 1984 είναι το νο. 11, και ίσως να ταυτίζεται με το αρ. Ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 6098. Στην περίπτωση αυτή όμως το ειδώλιο δεν ομοιάζει με τα υπόλοιπα, όπως ρητά αναφέρει ο Furtwängler. Για το λόγο αυτό το ειδώλιο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 6098, θα εξεταστεί ξεχωριστά (αρ. 18).

⁵¹ Furtwängler 1890, αρ. 241 σελ. 39. Η Langdon 1984, νο. 10 το ταυτίζει όχι όμως με βεβαιότητα με το αρ. Ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 6110. Όμοια περίπτωση με το αρ. 12. βλ. σημείωση νο. 49.

⁵² Kunze 1944, σελ. 106-107, πιν. 32.3, Langdon 1984, σελ. 303, νο. 29

⁵³ Herrmann 1964, σελ. 44, σημ. 121

14. Αριθμός ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: B 1754.(*εικ. 10*). Από τη β'φάση του Σταδίου. Νότιος Τοίχος. Ύψος: 0,051μ.⁵⁴ Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής μεθ'υψωμένων χειρών.Η μορφή είναι πολύ σχηματικά αποδοσμένη και δεν έχουν δηλωθεί ούτε τα πέλματα αλλά ούτε και οι καρποί. Το ειδώλιο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σανιδόμορφο, αφού δεν έχει γίνει καμμία προσπάθεια απόδοσης του όγκου, πλην τριών σημείων:στη βουβωνική χώρα, όπου ένα καμπύλο έξαρμα δηλώνει το φύλο του ειδωλίου , στους γλουτούς και στο πρόσωπο⁵⁵. Ο κορμός έχει ρομβοειδές σχήμα. Ο λαιμός είναι σχεδόν ανύπαρκος και το κεφάλι μικρό και στρογγυλό.
15. Αριθμός ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: B 5377. (*εικ. 11*).Βρέθηκε δυτικά του Οκταγώνου. Ύψος: 0,07μ⁵⁶. Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής μεθ'υψωμένων χειρών. Η επιφάνεια του χαλκού είναι διαβρωμένη και δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε εάν είχαν αποδοθεί αρκετές ανατομικές λεπτομέρειες. Ένα έξαρμα στο ύψος της βουβωνικής χώρας, φαίνεται πως δηλώνει το ανδρικό μόριο και κατά συνέπεια και το φύλο του ειδωλίου. Ο κορμός του ειδωλίου είναι ρομβοειδής, και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη δήλωση της οσφύος. Ο λαιμός είναι κοντός και το κεφάλι μικρό με οξυκόρυφη απόληξη στο πίσω μέρος ,που φαίνεται πως αποδίδει το λόφο κράνους που φορά η μορφή⁵⁷. Τα σκέλη είναι σε διάσταση, και δεν δηλώνονται ούτε οι άκροι πόδες⁵⁸ ούτε οι καρποί των χειρών. Τα χέρια κάμπτονται τοξωτά προς τα άνω χωρίς να δηλώνεται ο βραχίονας και ο πήχυς.
16. Αρ. Ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 6110. (*εικ. 12*).Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής ιστάμενης μορφής. Το ειδώλιο ταυτίζεται, αλλά όχι με ασφάλεια από την Langdon⁵⁹ με το αριθμό

⁵⁴ Kunze 1944, σελ. 105, πιν. 32.1, Langdon 1984, σελ. 302,vo. 15

⁵⁵ Kunze 1944, σελ. 105

⁵⁶ Kunze 1967, σελ. 215 ,πιν. 106 b. Langdon 1984, σελ. 301, vo. 9

⁵⁷ Δεν υπάρχει φωτογραφία της πλαϊνής όψης του ειδωλίου. Σύμφωνα με το σχόλιο του Kunze 1967, σελ. 215, το κράνος ομοιάζει με εκείνο του αναβάτη του πιν. 35 στο Kunze 1944.

⁵⁸ Πιθανότατα οι άκροι πόδες να έχουν αποκρουσθεί.

⁵⁹ Langdon 1984, vo. 10 (C10) ,σελ. 88,89,97,185. Ύψος ειδωλίου: 0,053μ.

ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας Br 8703, ειδώλιο που αναφέρεται από τον Furtwängler ότι ομοιάζει με τα υπ' αριθμ. **8-10**. Για λόγους ασφαλείας, το ειδώλιο που εικονίζεται από την Langdon, και που δεν φαίνεται να μοιάζει με τα **αρ. 8-10** θα εξεταστεί χωριστά και θ' αποφευχθεί η όποια ταύτισή του με το υπό του Furtwängler αναφερόμενο ειδώλιο.

Η μορφή ανήκει στον τύπο του ειδωλίου μεθ' υψωμένων χειρών. Το κεφάλι της αποδίδεται σχηματικά και δεν δηλώνεται κανένα φυσιολογικό χαρακτηριστικό. Ο λαιμός είναι σχεδόν ανύπαρκτος και το κεφάλι συνδέεται με τα χέρια μέσω μιας ενιαίας καμπύλης. Τα χέρια είναι σε έκταση και κάμπτονται τοξοειδώς προς τα άνω χωρίς να δηλώνονται οι αρθρώσεις ή οι καρποί. Ιδιαίτερη φροντίδα έχει δείξει ο καλλιτέχνης στην απόδοση της μέσης. Τα σκέλη είναι ευθυτενή χωρίς αρθρώσεις. Δεν αποδίδονται ούτε οι άκροι πόδες, ούτε οι καρποί των χεριών αλλά ούτε το φύλο της μορφής. Το ειδώλιο ομοιάζει με το **αρ. 15**.

17. Αρ. Ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 6098. (*εικ. 13*). Ύψος: 0,045μ. Το ειδώλιο αυτό, όμοιο με το προηγούμενο, η Langdon⁶⁰ θεωρεί πιθανόν να ταυτίζεται με το αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας Br 8600. Η ταύτιση αυτή όμως δεν είναι και πολύ πιθανή⁶¹.

Πρόκειται για μία ανδρική ιστάμενη μορφή, η οποία έχει τα δύο χέρια της σε έκταση και ελαφρώς λυγισμένα. Το κεφάλι μόλις και δηλώνεται. Δεν αποδίδονται φυσιολογικά χαρακτηριστικά, ούτε οι αρθρώσεις των σκελών και των χεριών. Τα σκέλη είναι ευθυτενή ή ελαφρά λυγισμένα και σε διάσταση. Επίσης δεν δηλώνεται το φύλο της μορφής. Η οξυκόρυφη απόληξη του κρανίου ίσως να δηλώνει το λοφίο του κράνους που φορά η μορφή. Ως προς τις αναλογίες ομοιάζει με το προηγούμενο.

⁶⁰ Langdon 1984, vo. 11 (C11), σελ. 88-89,97,185. Ύψος ειδωλίου: 0,045μ.

⁶¹ βλ. παραπάνω σημείωση αρ. 50.

18. Αριθμός ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας: B 1698. *(εικ. 14)*. Από τη β' φάση του Σταδίου. Νότιος τοίχος. Ύψος: 0,089μ. ⁶²Χαλκίνο ειδώλιο ανδρικής μη ενδεδυμένης μορφής. Οι άκροι πόδες της μορφής, από το ύψος των σφυρών, έχουν αποκρουσθεί. Όπως και όλα τα προηγούμενα ειδώλια, η μορφή αυτή έχει τα χέρια της σε έκταση, και ελαφρά κεκαμμένα προς τα άνω. Ο κορμός της είναι ελαφρά ρομβοειδής, ο λαιμός κοντός και το κεφάλι σχηματικά αποδοσμένο. Στο πίσω μέρος του κρανίου διακρίνεται η ύπαρξη τριγωνικής απόληξης, που όπως φαίνεται αποδίδει το λοφίο κράνου. Τα σκέλη είναι ευθυτενή και δύο μικρά τριγωνικά εξάρματα δηλώνουν τα γόνατα. Το πέος του ειδωλίου αποδίδεται σχηματικά.

---

⁶²Kunze 1944, σελ. 106-107, πιν. 32.3, Langdon 1984, σελ. 301 vo. 9.

Απόδοση σε εργαστήρια

Τα ειδώλια μεθ' υψωμένων χειρών αποτελούν μία ομάδα με ενιαίο εικονογραφικό θέμα. Η απόδοση όμως των μορφών και οι αναλογίες των μερών του σώματος δεν είναι πάντοτε ίδιες, στοιχείο που δεικνύει ότι τα ειδώλια αυτά φιλοτεγήθηκαν από διαφορετικούς τεχνίτες και σε περισσότερες από μία χρονικές περιόδους.

Η κατασκευή τους γινόταν επί τόπου. Αυτό συνάγεται από την εύρεση θραυσμάτων πήλινων μητρών αλλά και απορριφθέντων χάλκινων ειδωλίων, τα οποία κατά τη διαδικασία της χύτευσης υπέστησαν ανεπανόρθωτη ζημιά. Τα πρωιμότερα κατάλοιπα χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο. Συγκεκριμένα έχει βρεθεί θραύσμα μήτρας από σκέλος χάλκινου τρίποδα⁶³, ένα χάλκινο ειδώλιο που στήριζε λαβή χάλκινου λέβητα με τον πήλινο μανδύα του⁶⁴ καθώς και αρκετά ειδώλια ζώων που είτε δεν υπέστησαν το τελικό στάδιο επεξεργασίας τους είτε λόγω αμελούς χύτευσης που προκλήθηκαν ανεπανόρθωτες ζημιές⁶⁵. Ωστόσο δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί και η πιθανότητα, κάποιος από τους προσκυνητές να είχε προμηθευτεί το ανάθημα που ήθελε να αφιερώσει στον θεό ή τη θεά από κάποιο εργαστήριο της πόλης καταγωγής του.

Οι τεχνίτες που είχαν τα εργαστήριά τους στην Ολυμπία μπορούσαν να προέρχονται από όλα τα μέρη της Ελλάδος και κυρίως της Πελοποννήσου, αφού η Ολυμπία αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα πανελλήνια ιερά και για το λόγο αυτό αποτελούσε έναν σημαντικό πόλο έλξης. Για τον τόπο καταγωγής των τεχνιτών δεν γνωρίζουμε τίποτα. Το μόνο στοιχείο που διαθέτουμε είναι τα ίδια τα ειδώλια. Με αυτό το υλικό θα προσπαθήσουμε να πορευτούμε και να διακρίνουμε τα διαφορετικά εργαστήρια. Το εγχείρημα όμως αυτό δεν είναι εύκολο κυρίως γιατί τα ειδώλια που εξετάζουμε ανήκουν σε πρώιμες⁶⁶ περιόδους και ακόμη τα κύρια χαρακτηριστικά των επιμέρους εργαστηρίων δεν είχαν ακόμη αποκρυσταλλωθεί.

---

⁶³ Zimmer 1990, σελ. 21-22

⁶⁴ αυτόθι, σελ. 22-23 και Born und Moustaka 1982, σελ. 17-23

⁶⁵ Heilmeyer 1969, σελ. 1-14, Zimmer 1990, σελ. 23-24,

⁶⁶ Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζονται τα ειδώλια που τοποθετούνται χρονικά πριν από τον 8^ο αι. π.Χ.

Ένα ακόμη στοιχείο που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο το έργο μας είναι και το γεγονός ότι οι τεχνίτες που συνέρρεαν στην Ολυμπία από διάφορα μέρη της Ελλάδας δεν εξασκούσαν μόνο την τέχνη τους αλλά επηρέαζονταν και επηρέαζαν τους ομοτέχνους τους. Έτσι πολλές φορές θα υπάρχει ένας συγκερασμός στοιχείων διαφορετικής εργαστηριακής προέλευσης.

Ειδικότερα για τα προς εξέταση ειδώλια προκύπτει ένα επιπλέον πρόβλημα: η απουσία ειδωλίων της ίδιας ή κοντινής χρονικής βαθμίδας από τις περιοχές στις οποίες αποδίδονται τα εργαστήρια.

Έτσι αναγκαστικά θα καταφύγουμε σε μεταγενέστερα ειδώλια, που χρονολογούνται σε περιόδους όπου τα χαρακτηριστικά του κάθε εργαστηρίου έχουν κατά κάποιο τρόπο αποκρυσταλλωθεί. Στο εγχείρημά μας αυτό, θα χρησιμοποιήσουμε την εργαστηριακή διάκριση του Herrmann, σύμφωνα με την οποία στην Ολυμπία του 8^{ου} κυρίως αι. π.Χ αντιπροσωπεύονται τέσσερα εργαστήρια: το αργίτικο, το λακωνικό, το κορινθιακό και το αττικό⁶⁷. Έχοντας αυτό υπόψιν μας καθώς και τα χαρακτηριστικά που απέδωσε ο εν λόγω μελετητής στα ανθρωπόμορφα ειδώλια του κάθε εργαστηρίου, θα προβούμε στην προσγραφή των ειδωλίων σε αυτά. Θα πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η εργαστηριακή κατάταξη των ανθρωπόμορφων ειδωλίων του Herrmann είναι μοναδική στο είδος της. Κανένας άλλος μελετητής δεν έχει ασχοληθεί με το θέμα αυτό τόσο εμπειριστατωμένα και με τόση μεθοδικότητα. Στο έργο του Floren⁶⁸ καταβάλλεται μία παρόμοια προσπάθεια, τα πορίσματα της οποίας είναι διαφορετικά από εκείνα του Herrmann. Για παράδειγμα αποδίδει στο λακωνικό εργαστήριο το ειδώλιο B 4600, που βρίσκεται στο Μουσείο της Ολυμπίας, απόδοση που βασίζεται στην ρομβοειδή απόδοση του κορμού. Το στοιχείο αυτό, σύμφωνα με τον ερευνητή ανιχνεύεται μόνο στις μορφές της λακωνικής αγγειογραφίας⁶⁹. Δεν λαμβάνει όμως υπόψιν του την ρομβοειδή απόδοση του κορμού σε αγγεία του αργίτικου εργαστηρίου, που είναι μάλιστα πρωιμότερα του λακωνικού ούτε επίσης το γεγονός ότι οι παραστάσεις ανθρώπων στα λακωνικά αγγεία είναι άμεσα επηρεασμένες και εξαρτημένες από τις αργίτικες

---

⁶⁷ Herrmann 1964, σελ. 42-66

⁶⁸ Floren 1987, σελ. 35-73

⁶⁹ αυτόθι, σελ. 54, σημ. 205

παραστάσεις⁷⁰. Ο ίδιος ερευνητής προχωρά ακόμη περισσότερο. Αναγνωρίζει και άλλα εργαστήρια στα οποία αποδίδει αρκετά χάλκινα ειδώλια⁷¹.

Ένα σημαντικό για την εργασία μας εργαστήριο, το οποίο όμως δεν περιλαμβάνει στην εργασία του ο Heilmann είναι το ντόπιο εργαστήριο, το οποίο κατά καιρούς ονομάζεται είτε ολυμπιακό⁷² είτε ηλείο⁷³. Στην παρούσα εργασία θα προτιμηθεί η δεύτερη ονομασία, καθώς θεωρούμε ότι είναι καλύτερη και δεν έχει την αυστηρή τοπική χροιά της πρώτης.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των ειδωλίων μας, θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλα έχουν κατασκευαστεί με την τεχνική του «χαμένου κεριού» και στην επιφάνειά τους είναι ευκρινή τα ίχνη των εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν για την διαμόρφωση του κεριού⁷⁴. Επειδή συχνά η επιφάνεια των ειδωλίων αυτών εμφανίζει ακμές, φαίνεται πως το αρχικό μοντέλο είχε «σμιλευτεί» σε ένα κομμάτι σκληρού κεριού, με αποτέλεσμα το ειδώλιο να έχει αυτή τη μορφή⁷⁵.

---

⁷⁰ Margreiter 1988, σελ. 52 και Coldstream 1968, σελ. 217

⁷¹ Floren 1987, σελ. 25-73

⁷² Heilmeyer 1979, σελ. 139-178 .

⁷³ Zimmermann 1989, σελ. 63-90 και Floren 1987, σελ. 60-63.

⁷⁴ Mattusch 1988, σελ. 34 και σημ. 7

⁷⁵ Raven – Hart 1958, σελ. 87. Ο ίδιος ερευνητής δεν αποδέχεται την εκ των υστέρων επεξεργασία της επιφάνειας των ειδωλίων, καθώς η μέθοδος αυτή είναι εξαιρετικά επικίνδυνη και θα μπορούσε ν'αποβεί μοιραία για το ειδώλιο.

Τα πρωιμότερα χάλκινα ειδώλια

Στο κεφάλαιο αυτό θ' ασχοληθούμε με τα πρωιμότερα ειδώλια του τύπου που εξετάζουμε. Λόγω της πρωιμότητάς τους και επειδή ακόμη τα βασικά στοιχεία των εργαστηρίων δεν έχουν διαμορφωθεί, η εργαστηριακή τους απόδοση είναι δυσχερής.

Από την κατηγορία των πρώιμων ειδωλίων, τρία ανήκουν στον τύπο της μορφής που εξετάζουμε: τα **αρ. 1,2 (εικ. 1-2)** και **3**.⁷⁶ Επειδή για το **αρ.3** έχουμε ελλιπείς πληροφορίες η ανάλυση των στοιχείων που θ' ακολουθήσει θ' αφορά μόνο τα ειδώλια **αρ. 1** και **2**. (**εικ. 1-2**) Από αυτά μόνο το **αρ. 2** είναι σχεδόν ακέραιο, αφού στο **αρ. 1** λείπει εντελώς η κεφαλή. Για το **αρ. 3** γνωρίζουμε ότι σώζεται μόνο από τη μέση και επάνω. Τα **αρ. 1** και **2** εμφανίζουν ομοιότητες, όσον αφορά τις αναλογίες και την απόδοση της μορφής, στοιχεία που μας επιτρέπουν να τις εντάξουμε όχι μόνο στην ίδια χρονική βαθμίδα αλλά και να τις αποδώσουμε στο ίδιο εργαστήριο⁷⁷.

Ήδη από την πρώτη δημοσίευση των ειδωλίων από τον Kunze ήταν σαφές ότι τα ειδώλια αυτά είναι τα πρωιμότερα της σειράς που εξετάζουμε. Ο ίδιος μάλιστα, αποφεύγοντας ακριβέστερους χρονικούς προσδιορισμούς, αποδέχεται τον χαρακτηρισμό του Herrmann ως «vorgeometratisch»⁷⁸. Επιπλέον επισημαίνει τις ομοιότητες με ένα χάλκινο ανδρικό ειδώλιο που βρίσκεται στην Οξφόρδη και που φέρεται να έχει βρεθεί στην Κρήτη⁷⁹.

Τα ειδώλια **αρ. 1** και **2** έχουν εξαιρετικά επιμηκυσμένο κορμό και δυσανάλογα κοντά σκέλη. Ο κορμός ειδωμένος από τα πλάγια, έχει σχήμα τριγωνικό. Αν και απουσιάζουν αρκετές ανατομικές λεπτομέρειες, ωστόσο δηλώνονται τα πέλματα, τα γεννητικά όργανα, οι γλουτοί και ίσως και τα γόνατα. Το **αρ. 2** φέρεται επί λεπτού πλακιδίου στήριξης⁸⁰. Και στα δύο ειδώλια τα σκέλη είναι σε διάσταση, και τα χέρια υψωμένα. Οι μορφές φαίνεται να είναι στατικές και κυρίως η **αρ. 2** μοιάζει να αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο με το πλακίδιο στήριξής της.

⁷⁶ Το **αρ. 3** αν και δεν εικονίζεται φαίνεται πως ανήκει στην κατηγορία που εξετάζουμε, καθώς όπως αναφέρει ο Furtwängler 1890, σελ. 38, αρ. 237 (αρ. Ευρητηρίου Μ. Ολυμπίας, Βr 8708) ομοιάζει με το **νο. 2**.

⁷⁷ Kunze 1967, σελ. 214

⁷⁸ αυτόθι, σελ. 215

⁷⁹ αυτόθι, σελ. 215 και Boardman 1961, σελ. 119, 121, πιν. 44, 526. Πρόκειται για το ειδώλιο της Οξφόρδης 1946.113.

⁸⁰ Για τον όρο πλακίδιο στήριξης βλ. Λεμπέση 2002, σελ. 177

Και τα δύο εμφανίζουν πολλές ομοιότητες με τα σύγχρονά τους κρητικά ειδώλια. Ήδη ο Kunze είχε επισημάνει την ομοιότητα με το ανδρικό ειδώλιο 1946.113 της Οξφόρδης (**εικ. 15**), αν και δεν ήταν βέβαιος για την κρητική προέλευση του ειδωλίου⁸¹. Στο πρόβλημα αυτό δίνει λύση η Λεμπέση, η οποία αποδεικνύει ότι το εν λόγω ειδώλιο είναι αναμφισβήτητα κρητικής προελεύσεως καθώς το συνδέει με την ομάδα υπομινωικών λάτρεων από το Ψυχρό και την Σπηλιά της Φανερωμένης. Μάλιστα το ειδώλιο αυτό αντιπροσωπεύει το έσχατο στάδιο εκφυλισμού της μετανακτορικής /υπομινωικής μεταλλοπλαστικής⁸².

Οι ομοιότητες των ειδωλίων της Ολυμπίας και του 1946.113 της Οξφόρδης(**εικ. 15**) μπορούν να συνοψισθούν στα παρακάτω: ο κορμός είναι εξαιρετικά ραδινός, τα σκέλη δυσανάλογα κοντά, το πρόσωπο αποδίδεται σχηματικά ενώ και το ειδώλιο της Οξφόρδης αλλά και το **αρ. 2** φορούν ένα είδος κεφαλοκαλύμματος, πιθανότατα πέτασο. Ομοιότητες επίσης εμφανίζουν με τα ειδώλια της λεγόμενης μεταβατικής περιόδου από την Φανερωμένη⁸³ (**εικ. 16-17**) και με το ειδώλιο ΑΕ20 της Οξφόρδης από το σπήλαιο του Ψυχρού⁸⁴ (**εικ. 18**). Και τα τρία χρονολογούνται στην υπομινωική περίοδο ενώ το ειδώλιο ΑΕ20 της Οξφόρδης μπορεί να τοποθετηθεί και στην αρχή της πρωτογεωμετρικής περιόδου⁸⁵.

Το ειδώλιο αυτό εκτός των προαναφερθέντων κοινών χαρακτηριστικών που έχει με τα **αρ.1** και **2** εμφανίζει και ένα ακόμη κοινό στοιχείο με το **αρ. 2**: το πτηνόμορφο πρόσωπο. Το στοιχείο αυτό είναι κατεξοχήν μυκηναϊκό και μάλιστα ανιχνεύεται σε ειδώλια της όψιμης ΥΕΙΙΙ Γ φάσης από την Τίρυνθα⁸⁶. Το μυκηναϊκό αυτό χαρακτηριστικό, το οικειοποιήθηκαν οι μινωίτες καλλιτέχνες, αφού όπως έδειξε

---

⁸¹ ο.π. σημ. αρ. 79

⁸² Λεμπέση 2002, σελ. 62-63 και σημ. 167, 168, σελ. 299, εικ. 30.

⁸³ Πρόκειται για δύο χάλκινα ανδρικά ειδώλια από το Σπήλαιο της Φανερωμένης που εκτίθενται στο Μουσείο Ηρακλείου με αρ. Ευρ. X2960 και X 2961 αντίστοιχα. Η Λεμπέση τα χρονολογεί στην υπομινωική περίοδο. Βλ. σχετικά Λεμπέση 2002, σελ. 53-54, σημ. 137 και εικ. 20-21

⁸⁴ Το ειδώλιο ΑΕ20 χρονολογείται στην υπομινωική περίοδο από την Λεμπέση 2002, σελ. 51, εικ. 17 ενώ η Naumann 1984, σελ. 92, S21 το τοποθετεί στο τέλος της υπομινωικής περιόδου/ αρχές πρωτογεωμετρικής περιόδου.

⁸⁵ Βλ. σημ. αρ. 79

⁸⁶ Λεμπέση 2002, σελ. 55 και Weber – Hiden 1990, σελ. 44 πιν. 37.22-23, σελ. 47, αρ. 33, πιν. 38.33 και 52.33. Η ερευνήτρια αναφέρει ότι τα ειδώλια από την Τίρυνθα είναι του ίδιου τοπικού εργαστηρίου και επισημαίνει ότι υπάρχουν τρία ειδώλια στη Λακωνία και ένα στην Αττική που εμφανίζουν ομοιότητες με τα ειδώλια της Τίρυνθας. Βλ. σχετικά Weber- Hiden 1990, σελ. 55.

η έρευνα του Ρεθεμνωτάκη⁸⁷, υπάρχουν αρκετά μυκηναϊκά ειδώλια στην Κρήτη. Όπως επισημαίνει ο ίδιος ερευνητής, τα ειδώλια με ανάμεικτα κρητικά και μυκηναϊκά χαρακτηριστικά είναι σχετικά λίγα, στοιχείο που δεικνύει την δυσκολία των τελευταίων να συνδυαστούν με τα πιο φυσιοκρατικά μινωικά⁸⁸.

Με βάση όλα αυτά τα στοιχεία η Λεμπέση αναγνωρίζει την μινωική εξάρτηση των ειδωλίων της Ολυμπίας, και θέτει το ερώτημα της χύτευσής τους από ντόπιο ή κρητικό καλλιτέχνη, ερώτημα που δυστυχώς δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα⁸⁹.

Προσπαθώντας να ερευνήσουμε διεξοδικότερα το θέμα αναζητήσαμε ομοειδή αντικείμενα της ίδιας χρονικής βαθμίδας⁹⁰ από την Πελοπόννησο. Το μοναδικό χάλκινο ειδώλιο που κατορθώσαμε να εντοπίσουμε προέρχεται από την Μάνη και εκτίθεται στο Μουσείο της Βασιλείας⁹¹ με αρ. ευρ. Βο 157(εικ. 19). Πρόκειται για μία ιστάμενη μορφή, αδιευκρίνιστου φύλου, τα χέρια της οποίας έχουν αποκρουσθεί. Η μορφή είναι μετωπική και έχει πτηνόμορφο πρόσωπο, χαρακτηριστικό των μυκηναϊκών ειδωλίων. Η εξάρτηση του ειδωλίου αυτού από κρητικά πρότυπα είναι προφανής, σε σημείο μάλιστα που ο ερευνητής που το δημοσίευσε να αναφέρει ως αξιοσημείωτο τον τόπο εύρεσής του δηλ. την Μάνη.

Το ειδώλιο Βο 157 (εικ. 19), αν συγκριθεί με τα αρ. 1 και 2 (εικ. 1-2) του καταλόγου μας, διαπιστώνουμε αμέσως ότι έχει πολλές διαφορές: τα ειδώλια της Ολυμπίας έχουν καλύτερη διάπλαση, με περισσότερες ανατομικές λεπτομέρειες να δηλώνονται, όπως για παράδειγμα το πέος και ο λαιμός. Αυτό όμως το οποίο προκαλεί έκπληξη είναι η εξάρτηση και των δύο από τα κρητικά πρότυπα: Ο Bosshard διαπιστώνει ομοιότητες με τα Ρ6 και Ρ10 της Naumann, που χρονολογούνται κατά τη μέση και την ύστερη πρωτογεωμετρική περίοδο⁹². Το

⁸⁷ Για την ύπαρξη μυκηναϊκών ειδωλίων όλων των τύπων βλ. Ρεθεμνωτάκης 1998, σελ. 95-98

⁸⁸ Ρεθεμνωτάκης 1998, σελ. 95. Στη σελ. 96 αναφέρεται σε ειδώλια με μυκηναϊκά χαρακτηριστικά και μάλιστα με πτηνόσχημο πρόσωπο. Πρόκειται για δύο ειδώλια από τον θολωτό τάφο του Ροτασίου (αρ. 157) και ένα από το ιερό της Γόρτυνας (αρ. 28).

⁸⁹ Λεμπέση 2002, σελ. 300

⁹⁰ Στην παρούσα φάση της εργασίας αποφεύγεται η ακριβής χρονική ένταξη των ειδωλίων, και θεωρούμε ότι ανήκουν στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Για το θέμα της χρονολόγησης των ειδωλίων βλ. παρακάτω σελ.26-27

⁹¹ Bosshard 1990, σελ. 6

⁹² αυτόθι, σελ. 7

ειδώλιο της Μάνης χρονολογείται από τον Bosshard στην πρόιμη πρωτογεωμετρική περίοδο⁹³.

Θα πρέπει να επισημανθεί και το γεγονός ότι το ειδώλιο Βο 157 εμφανίζει ομοιότητες, όσον αφορά το προφίλ, με τα πρωτογεωμετρικά πήλινα ειδώλια από την Ολυμπία⁹⁴, που αποδίδονται στο εργαστήριο της Ήλιδας⁹⁵. Όμως πέραν των ιδίων αναλογιών και της ομοιότητας της πλαϊνής τους όψης, τα πήλινα ειδώλια της Ολυμπίας δεν έχουν κανένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό με το ειδώλιο της Μάνης ή με τα **αρ. 1** και **2** του καταλόγου μας. Μάλιστα επειδή οι ομοιότητες που εμφανίζουν όλα τα προαναφερθέντα ειδώλια απαντούν και σε κρητικά της ίδιας περιόδου, θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι τα στοιχεία αυτά έχουν χρονολογικό χαρακτήρα και όχι εργαστηριακό.

Η ανίχνευση ομοιοτήτων με τα σύγχρονα κρητικά ειδώλια μας οδηγεί στην αναζήτηση δεσμών μεταξύ των περιοχών της Πελοποννήσου και της Κρήτης, με απώτερο στόχο την απόδοση των ειδωλίων σε κάποιο εργαστήριο ή τουλάχιστον σε αποκλεισμό κάποιων εργαστηρίων.

Αν λάβουμε υπόψιν μας ότι τα ειδώλια που εξετάζουμε είναι τα πρωιμότερα της σειράς, δηλαδή φιλοτεχνήθηκαν πριν από την διεξαγωγή των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων και πριν το ιερό αποκτήσει πανελλήνιο χαρακτήρα, διαγράφεται πιθανή η προσγραφή τους στο ντόπιο εργαστήριο, δηλαδή στο εργαστήριο της Ήλιδας.

Η χρονολόγηση των ειδωλίων αυτών έχει απασχολήσει συχνά την επιστημονική κοινότητα. Ο Kaulen τα θεωρεί υπομυκηναϊκά⁹⁶. Ο Kunze⁹⁷ τα τοποθετεί στην προ-γεωμετρική («*vorgeometrische*») περίοδο, συμφωνώντας με την άποψη του Herrmann. Ο Rolley από την άλλη, αν και αναφέρεται στο ειδώλιο **αρ.2**, δεν ασχολείται με την χρονική ένταξή του⁹⁸. Η Langdon πιστεύει ότι θα μπορούσαν

---

⁹³ αυτόθι, σελ. 7

⁹⁴ Ο Bosshard εντοπίζει ομοιότητες στα προφίλ με τα πήλινα ειδώλια 133 και 174 της Ολυμπίας. Για τα ειδώλια αυτά βλ. Heilmeyer 1972, σελ.41-42 και 67-70 πιν. 23 και 28. Τα ειδώλια αυτά χρονολογούνται στον πρώιμο 10^ο αι. π.Χ. δηλαδή κατά την ώριμη πρωτογεωμετρική περίοδο.

⁹⁵ Heilmeyer 1972, σελ. 90-92.

⁹⁶ Kaulen 1963, σελ. 10, σημ. 9. Θεωρεί ότι με το ειδώλιο που εικονίζεται στο Furtwängler 1890, πιν. XV, αρ. 259, αποτελούν το ιερό ζευγάρι Ήρας-Διός.

⁹⁷ Kunze 1967, σελ. 215

⁹⁸ Rolley 1969, σελ. 48, εικ. 13-14

να χρονολογηθούν στον 10^ο αι. π.Χ.⁹⁹. Ο Herrmann από την άλλη, συγκρίνει το **αρ. 2** με τα ΥΜΠΒ/Γ περιόδου πήλινα ειδώλια από την Φυλακωπή¹⁰⁰. Απόρροια αυτής της σύγκρισης είναι η ένταξη του **αρ. 2** στην υπομυκηναϊκή ή πρωτογεωμετρική περίοδο¹⁰¹, ενώ ο Byrne θεωρεί ότι τα δύο ειδώλια της Ολυμπίας πρέπει να χρονολογηθούν στους δύο πρώτους αιώνες της πρώτης χιλιετίας π.Χ.¹⁰². Ο Bosshard υποστηρίζει ότι το **αρ. 2** θα πρέπει να τοποθετηθεί στην ύστερη πρωτογεωμετρική περίοδο, βασιζόμενος στη σύγκριση με το ειδώλιο Βο 157 από τη Μάνη¹⁰³. Τέλος η Λεμπέση, θεωρεί ότι το ειδώλιο **αρ. 2**, άρα και το πάρισό του **αρ. 1** θα πρέπει να ανήκουν στο άμισό του 10^{ου} αι. π.Χ. αν όχι στον ύστερο 11^ο αι. π.Χ., είναι δηλαδή πρόυμα πρωτογεωμετρικά¹⁰⁴.

Ο Floren διαφοροποιείται αισθητά από τις προαναφερθείσες προτάσεις και πιστεύει ότι θα πρέπει να χρονολογηθούν στο άμισό του 8^{ου} αι. π.Χ, αποδίδοντας τις επιμηκυσμένες αναλογίες στο ότι έχουμε να κάνουμε με ένα «επαρχιακό» εργαστήριο.¹⁰⁵ Η άποψη του όμως δεν είναι σωστή, καθώς στο άμισό του 8^{ου} αι. π.Χ. τα αντικείμενα του εργαστηρίου της Ήλιδος δεν εμφανίζουν τέτοιου είδους αναχρονιστικές τάσεις¹⁰⁶. Επιπλέον η παρουσία καλλιτεχνών από το Άργος, την Σπάρτη και την Κόρινθο, δεν δικαιολογεί την καθυστερημένη έλευση των νέων τεχνοτροπικών τάσεων στην Ήλιδα.

Με δεδομένη την πρωιμότητα των **αρ. 1** και **2**, στην προσπάθειά μας να τα αποδώσουμε σε κάποιο εργαστήριο, αναζητήσαμε ίχνη κατεργασίας χαλκού στο Άργος, στη Λακωνία και στην Ήλιδα, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν υπάρχει τόσο πρόιμη παραγωγή, που θα δικαιολογούσε την χύτευση χάλκινων ειδωλίων από καλλιτέχνες προερχόμενους από αυτές τις περιοχές.

---

⁹⁹ Langdon 1985, σελ. 90,98, σημ. 14 και σημ. 6

¹⁰⁰ Η σύγκριση γίνεται κυρίως με το ειδώλιο SF 1550, για το ειδώλιο βλ.. Renfrew 1985, σελ. 225 και εικ. 6.13, και πιν. 35. Το ειδώλιο αυτό, κατασκευάστηκε κατά την πρόιμη ΥΕΠΠΓ περίοδο αλλά παρέμεινε σε χρήση και αργότερα. Βλ. σχετικά Renfrew 1981, σελ. 70

¹⁰¹ Herrmann 1987, σελ.436 εικ. 13α

¹⁰² Byrne 1991, σελ. 31, σημ. 48

¹⁰³ Bosshard 1990, σελ. 7

¹⁰⁴ Λεμπέση 2002, σελ. 300

¹⁰⁵ Floren 1987, σελ. 61, σημ. 270

¹⁰⁶ βλ. για παράδειγμα τον ηνίοχο Β 3005 του τρίτου τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ στο Mallwitz und Herrmann 1980, σελ. 36, πιν. 8,2 και τους ηνιόχους αρ. 73 και 76 στο Heilmeyer 1994, σελ., 189,196,198, πιν. 73, του ύστερου 9^{ου}/πρώιμου 8^{ου} αι. π.Χ και του γ' τετάρτου του 8^{ου} αι. αντίστοιχα.

Ξεκινώντας από το Άργος διαπιστώσαμε ότι τα χάλκινα ευρήματα περιορίζονται σε μερικές περόνες και δαχτυλίδια ¹⁰⁷. Κατάλοιπα εργαστηρίων κατεργασίας χαλκιού δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπισθεί.¹⁰⁸

Ελαφρά διαφοροποιημένη είναι η κατάσταση στη Λακωνία, όπως αυτή διαγράφεται από τα ευρήματα του Αμυκλαίου. Αν και ο λόφος της Αγίας Κυριακής είχε υποστεί μεγάλης έκτασης διατάραξη από τις συνεχείς οικοδομικές δραστηριότητες, οι ανασκαφείς κατόρθωσαν να εντοπίσουν μία άσκαπτη νησίδα, όπου και βρέθηκε ένα στρώμα με πρωτογεωμετρική κεραμική, αναμεμειγμένη με μυκηναϊκά όστρακα, ένα μυκηναϊκό ειδώλιο «θεάς» και ένα ζωόμορφο ειδώλιο¹⁰⁹. Πέραν των όποιων ερωτημάτων θέτει η παρουσία αυτού του στρώματος, η σημαντικότητά του έγκειται στα ευρήματά του, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και αρκετά χάλκινα αντικείμενα, όπως για παράδειγμα δύο αιχμές δόρατος, αρκετοί δαχτύλιοι και χάλκινα ελάσματα που έχουν ερμηνευτεί ως σκέλη χάλκινων τριπόδων¹¹⁰. Επιπλέον από την Λακωνία προέρχεται το πρωτογεωμετρικό ειδώλιο Βο157 που βρίσκεται στο Μουσείο της Βασιλείας. Όλα αυτά τα στοιχεία δεικνύουν πως ήδη κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο υπήρχε στην Λακωνία, μία αξιόλογη παραγωγή χάλκινων αντικειμένων, που παρόμοιά της δεν έχει μέχρι στιγμής ανιχνευθεί στην Αργολίδα¹¹¹.

Μία ακόμη περιοχή που διεκδικεί με αξιώσεις την πατρότητα των ειδωλίων είναι και η Ηλεία, περιοχή που έχει ανασκαφεί ελλιπώς. Ωστόσο τα σποραδικά ευρήματα είναι ικανά για να μας επιτρέψουν να διαμορφώσουμε μία εικόνα, αν και μη ολοκληρωμένη. Όλα τα διαθέσιμα στοιχεία προέρχονται από ανασκαφές κυρίως τάφων.

Το σημαντικότερο ανασκαφικό σύνολο αποτελείται από 14 λακκοειδείς τάφους της υπομυκηναϊκής/πρωτογεωμετρικής περιόδου, που αποκαλύφθηκαν στο

---

¹⁰⁷ Vink 2002,σελ. 54 και σημ. 8

¹⁰⁸ Vink 2002, σελ. 56, σημ. 9

¹⁰⁹ Cartledge 2002,σελ. 71

¹¹⁰ αυτόθι, σελ. 78-78

¹¹¹ Το γεγονός ότι η Λακωνία την περίοδο που εξετάζουμε ήταν μία σημαντική δύναμη δεικνύει και η παρουσία λακωνικών πρωτογεωμετρικών αγγείων και σε περιοχές εκτός Λακωνίας, όπως για παράδειγμα στην Τεγέα, ίσως στο Ηραίο του Άργους και στη ΝΑ Μεσσηνία. Βλ. σχετικά Cartledge 2002, σελ. 78. Η πρωτογεωμετρική κεραμική της Λακωνίας δεν ομοιάζει με την κεραμική καμμίας άλλης περιοχής της Πελοποννήσου και υπάρχουν ελάχιστα κοινά στοιχεία με την Αργίτικη πρωτογεωμετρική κεραμική. Βλ. σχετικά Margreiter 1988, σελ. 19

αρχαίο θέατρο της Ήλιδας, οι οποίοι εκτός από κεραμική απέδωσαν και αρκετά μεταλλικά αντικείμενα, όπως για παράδειγμα ξίφη, χάλκινες περόνες με δισκοειδή κεφαλή, πόρπες και λιγυστά κοσμήματα¹¹².

Καί στην περιοχή περί την Ολυμπία βρέθηκαν 4 συνολικά τάφοι, τυχαία ευρήματα στην πλειοψηφία τους, που αποκαλύφθηκαν είτε κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών είτε κατά τη διάνοιξη δρόμων. Έτσι καταστράφηκαν πολύτιμες πληροφορίες αλλά και ίσως μεταλλικά αντικείμενα, αφού εκτός από τον τάφο στο Σαμικό, όπου βρέθηκαν ίχνη από μία σιδερένια περόνη, σε κανέναν άλλον τάφο δεν αναφέρεται η παρουσία μεταλλικών αντικειμένων. Οι τρεις από τις τέσσερις ταφές χρονολογούνται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο και μία στην υπομυκηναϊκή/πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο¹¹³. Οι τάφοι αυτοί πιθανόν να ανήκουν σε μικρές συστάδες τάφων, οι οποίοι μπορούν ν'αποθοδούν σε μικρές οικιστικές ενότητες, που με τη σειρά τους ήλεγχαν και το ιερό της Ολυμπίας¹¹⁴.

Τα πορίσματα των πρόσφατων ανασκαφικών εργασιών στο ιερό της Ολυμπίας, οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι ο χώρος άρχισε να κατοικείται από το β' μισό του 11^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁵. Το στοιχείο αυτό συνδυασμένο με τα δεδομένα των τάφων, οδήγησαν την Eder στο συμπέρασμα, ότι το ιερό κατά την πρώιμη αυτή φάση ζωής του, ελεγχόταν από αυτές τις οικιστικές ενότητες και χρησίμευε ως χώρος συγκέντρωσης και άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων των Ηλείων που ζούσαν κατα τ'άλλα σε απομακρυσμένες μεταξύ τους κοινότητες¹¹⁶.

Μέσα σε αυτό το κλίμα και με πιθανότερη τη χρονολόγηση που προτείνει η Λεμπέση¹¹⁷, τα πρώιμα ειδώλια ίσως να φιλοτεχνήθηκαν από ντόπιο, ηλείο εργαστήριο. Από τα ευρήματα των προαναφερθέντων τάφων, φαίνεται πως οι κάτοικοι των κωμών της Ήλιδος, κατείχαν τη μεταλλευτική τέχνη και ήταν σε θέση

---

¹¹² Τα ευρήματα από τους τάφους της Ήλιδας, εμφανίζουν ομοιότητες με αντικείμενα που έχουν βρεθεί στην Φωκίδα, την Ήπειρο, Κεφαλληνία, Αχαΐα και Μεσσηνία. Βλ. Eder 1999, σελ. 266 και 268.

¹¹³ Eder 2001, σελ. 43-45 και εικ. 22 σελ. 47.

¹¹⁴ Eder 2001, σελ. 104. Η Eder αναθεωρεί την άποψη της Morgan ότι η περιοχή της Ολυμπίας δεν κατοικούνταν μέχρι τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. βλ. σχετικά Morgan 1990, σελ. 55

¹¹⁵ Eder 2001, σελ. 103-104, σημ 209 όπου και βιβλιογραφία για τις τελευταίες ανασκαφικές εργασίες στην Ολυμπία.

¹¹⁶ Eder 2001, σελ. 104.

¹¹⁷ Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται και από τα αποτελέσματα των τελευταίων ανασκαφικών εργασιών στην Ολυμπία, όπου στο λεγόμενο «μελανό στρώμα» βρέθηκαν όστρακα μυκηναϊκά /υπομυκηναϊκά που μπορούν να χρονολογηθούν στον ύστερο 11ο αι. π.Χ. βλ. σχετικά Kyrielleis 2002, σελ. 216-217

να φιλοτεχνήσουν διάφορα μεταλλικά αντικείμενα. Η γνώση της κατεργασίας του μετάλλου ίσως να προήλθε από την Κρήτη, όπου η χυτευτική μετάλλων έχει μακρά ιστορία, σε αντίθεση με τη μυκηναϊκή Ελλάδα.

Στοιχεία που να μπορούν να το στηρίξουν αυτό επαρκώς δεν έχουν μέχρι στιγμής βρεθεί. Όμως τόσο στην Ολυμπία όσο και σε παρακείμενες περιοχές έχουν βρεθεί μινωικά αγγεία, που χρονολογούνται την ΥΜΙΙΒ περίοδο, και μάλιστα σε τέτοια ποσότητα που να δικαιολογούν στενές επαφές με την Κρήτη¹¹⁸. Επιπλέον από την περιοχή γύρω από την Ολυμπία προέρχονται τέσσερα πήλινα ειδώλια, που φαίνεται πως έχουν εισαχθεί από την Κρήτη. Τα τρία από τα τέσσερα ειδώλια ήταν τυχαία ευρήματα και δεν κατέστη εφικτός ο εντοπισμός της θέσεως ευρέσεώς τους¹¹⁹ (εικ. 20,21,23). Το τέταρτο ειδώλιο βρέθηκε στην περιοχή «Κιούπια» Μάγειρα¹²⁰ (εικ. 22). Ο Θέμελης μετέβη στο σημείο που του υπεδείχθη από τον ευρετή του ειδωλίου και διεπίστωσε την ύπαρξη ταφικών πίθων και τέφρας. Από τα όστρακα που περισυνέλεξε, είναι πιθανή η χρονολόγηση των τάφων κατά την ΥΕΙΙΒ εποχή¹²¹. Ο Ρεθεμνιωτάκης, αναφερόμενος και στα τέσσερα ειδώλια, των οποίων δεν αμφισβητεί την γνησιότητα, τα χρονολογεί μεταξύ της ΥΜ-ΥΕ Ι και της ΥΜ-ΥΕΙΙΑ¹²².

Πέρα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, υπάρχει και η μαρτυρία του Πausανία, ο οποίος μας διασώζει πολύτιμες πληροφορίες, αναφορικές με τις σχέσεις μεταξύ των Πελοποννήσιων γενικότερα, και Κρητών αφού οι τελευταίοι φαίνεται ότι είχαν επαφές όχι μόνο με την Ήλιδα, αλλά με την Σπάρτη και την Αργολίδα.

Σύμφωνα πάντα με τον Πausανία(II,17,5 και II,38,2), ο Δίας με την Ήρα¹²³, έχοντας αποπλεύσει από την Κρήτη, αποβιβάστηκαν στο λιμάνι της Ερμιόνης, στην περιοχή του Άργους. Ίσως αυτό να εξηγεί και το γεγονός ότι το αρχαιότερο και σημαντικότερο κέντρο λατρείας της θεάς, ήταν το Ηραίο του Άργους. Το αρχαίο

¹¹⁸ Kanta 1980,σελ. 299-300 και σελ. 313. Τα εισηγμένα αντικείμενα είναι ένας ψευδόστομος αμφορέας της ΥΜΙΙΑ περιόδου, μία μικκύλη πρόχους, ένα θήλαστρο, ένα γυναικείο ειδώλιο με κωδωνόσχημη φούστα, και τέλος ένας ψευδόστομος αμφορέας των αρχών της ΥΜΙΙΓ. Η ίδια στη σελ. 298 επισημαίνει την αρκετά μεγάλη ποσότητα μινωικών αντικειμένων και πιστεύει ότι η Ολυμπία ήταν σημαντικό θρησκευτικό κέντρο ήδη κατά την προϊστορική περίοδο.

¹¹⁹ Για το λόγο αυτό έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες για την αυθεντικότητά τους.

¹²⁰ Θέμελης 1969, εικ. 3

¹²¹ αυτόθι, σελ. 248-251 και εικ. 1-4

¹²² Ρεθεμνιωτάκης σελ. 101

¹²³ Η λατρεία της Ήρας φαίνεται ότι σχετίζεται με τη μινωική Μητέρα – Θεά. Βλ. σχετικά Willetts 1962, σελ. 50-51

ξόανο της θεάς , που είχε φιλοτεχνηθεί σε ξύλο αγλαδιάς, είχε μεταφερθεί στο ναό της θεάς στο Άργος από την Τίρυνθα, περιοχή που γειτνιάζει με την Ναυπλία, και που πιθανότατα ν'αποτελούσε και το κύριο λιμάνι της περιοχής όπου κατέφθαναν οι Μινωίτες έμποροι.

Για την περιοχή της Σπάρτης δεν σώζονται ανάλογες πληροφορίες. Έμμεσες μαρτυρίες όμως καταδεικνύουν τις επαφές που υπήρχαν μεταξύ των δύο περιοχών. Αυτές ανιχνεύονται στα θέματα εκπαίδευσης των νέων και εντάξεώς τους σε ομάδες¹²⁴. Επίσης ένας σημαντικός αριθμός αρχαιολογικών ευρημάτων μαρτυρεί τις στενές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των δύο περιοχών¹²⁵. Πρόκειται για δύο μολύβδινα ειδώλια, ένα ανδρικό και ένα γυναικείο από τον Θολωτό τάφο στον Κάμπο Λακωνίας που εμφανίζουν ομοιότητες με τα ειδώλια της Κέας¹²⁶, ένα ειδώλιο από τη θέση Παυλοπέτρι στα νότια της Λακωνικής¹²⁷ τα ελεφάντινα ειδώλια από την Πρόσσυμνα¹²⁸ και τέλος ένα πήλινο ειδώλιο από το Μενελάιο της Σπάρτης¹²⁹.

Στην περίπτωση της Ήλιδας, οι μαρτυρίες είναι περισσότερες και σημαντικότερες. Στην πρώτη μαρτυρία του Πausανία που θ'αναφερθούμε, ο περιηγητής προσπαθεί να ερμηνεύσει την καταγωγή των Ολυμπιακών αγώνων. Σύμφωνα με αυτόν (V,7,6) ο Κρόνος είχε ναό στην Ολυμπία. Όταν η Ρέα γέννησε τον Δία ανέθεσε τη φύλαξή του στους Ιδαίους Δακτύλους, που είχαν έρθει στην Ολυμπία από την Κρήτη. Σύμφωνα πάντοτε με τον Πausανία ήταν πέντε και τα ονόματά τους ήταν Ηρακλής, Παιωναίος, Επιμήδης, Ιάσιος και Ίδας. Ο πρώτος μάλιστα φέρεται πως ήταν και ο ιδρυτής των πρώτων ολυμπιακών αγώνων. Λίγο παρακάτω, (V,8,1) αναφέρει πως πενήντα χρόνια μετά από τον κατακλυσμό του Δευκαλίωνα, ήρθε στην περιοχή ο Κλύμενος, γιός του Κάρδου από την Κρήτη¹³⁰,

¹²⁴ Willetts 1962, σελ. 46-48

¹²⁵ Ρεθεμνιωτάκης 1998, σελ. 99-100

¹²⁶ Τα ειδώλια του Κάμπου δεν εικονίζονται. Αναφορά γίνεται από τον Τσουντα Χρ. Τάφος Θολωτός εν Καμπω, ΑΕ 1891, σελ. 190-191. βλ. και Ρεθεμνιωτάκης 1998, σελ. 100 και σημ. 309

¹²⁷ Ρεθεμνιωτάκης 1998, σελ. 100, σημ. 309 και A. Harding, G. Cadoganm R. Howell, Pavlopetri, an Underwater Bronze Age town in Laconia, BSA 64, 1969 (σελ. 113-142), σελ. 138, πιν. 33.m

¹²⁸ Ρεθεμνιωτάκης 1998, σελ. 100 και σημ. 309. Για την Πρόσσυμνα, βλ. Blegen C., Prosymna, Cambridge 1937, σελ. 461-3, εικ. 573. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και η τριάδα των Μυκηθών, βλ. Wace A., JHS 59, 1939, σελ. 210.

¹²⁹ Ρεθεμνιωτάκης 1998, σελ. 101 και H.W. Cattling, Excavations at the Menelaion, Sparta 1973-76, σελ. 24-42, εικ. 13, σελ. 31-32

¹³⁰ Στο βιβλίο VI κεφ. 21 παρ. 6 αναφέρεται ότι ο Κλύμενος ήρθε από την Κυδωνία της Κρήτης, πόλη που βρίσκεται κοντά στα σημερινά Χανιά.

απόγονος του Ιδαίου Ηρακλή. Ο Κλύμενος ίδρυσε εκ νέου τους ολυμπιακούς αγώνες και βωμό προς τιμήν των Κουρητών και προπάντων του προγόνου του Ηρακλή¹³¹, στον οποίο έδωσε και το προσωνύμιο *παραστάτης*. Ο ίδιος ο Κλύμενος ίδρυσε έναν βωμό για την Ολύμπια Ήρα (V,7,8) ενώ στην πόλη Φρίξα έναν ναό αφιερωμένο στην *Κυδωνία* Αθηνά (VI,21,6). Η παρουσία του Ηρακλή στην Ολυμπία είναι σημαντική, αφού φαίνεται ότι ο Ηρακλής είναι μινωικής προελεύσεως και αρχικά ήταν ο σύντροφος της Ήρας, που συχνά ταυτίζεται με τη μινωική Μητέρα- Θεά¹³². Μια επιπλέον μαρτυρία μας διασώζεται από τον Πίνδαρο¹³³, ο οποίος σε έναν επινίκιο ύμνο του μνημονεύει το Ιδαίο Άντρο της Ολυμπίας. Το Άντρο αυτό ταυτίζεται με το ιερό της Ειλειθίας, που ήταν ιδρυμένο στην κορυφή του Κρονίου, όπου και κατοικούσε ένα φίδι, ο Σωσίπολις¹³⁴.

Όλα αυτά τα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της πιθανής εγκατάστασης Κρητών στην περιοχή όχι μόνο της Ολυμπίας αλλά και της Ηλείας γενικότερα, ή μίας άμεσης επαφής μεταξύ Ηλείων και Κρητών¹³⁵. Αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, καθώς οι Μυκηναίοι δεν είχαν επιδείξει κανένα ενδιαφέρον για την κατασκευή μεταλλικών ειδωλίων, σε αντίθεση με τους Κρήτες, οι οποίοι φιλοτεχνούν μεταλλικά ειδώλια ήδη από τη 2^η χιλιετία π.Χ.¹³⁶. Αν δεχθούμε την άποψη της Λεμπέση¹³⁷, ότι οι Κρήτες είναι αυτοί που μετέδωσαν τη γνώση της μεταλλοτεχνίας στους Πελοποννήσιους και όχι οι Ανατολίτες, η Ηλεία προβάλλει ως η πιθανότερη περιοχή, όπου συντελέστηκε αυτή η πρόοδος. Εξάλλου η άσκηση της τέχνης της μεταλλοτεχνίας μαρτυρείται, όπως συνάγεται από τα κτερίσματα των τάφων¹³⁸, από την υπομηκυναϊκή/ πρωτογεωμετρική περίοδο¹³⁹.

Ελλείψει συγκριτικού υλικού από την ίδια πρώτη ύλη, θα προχωρήσουμε στη σύγκριση των χάλκινων ειδωλίων και μάλιστα του **αρ. 2**, του οποίου διατηρείται η

¹³¹ Για την ταύτιση του βωμού αυτού βλ. Herrmann 1962,σελ. 9 και σημ 26-27.

¹³² Willetts 1962, σελ. 51 και σημ. 24. Πίνδαρος, απόσπ. 291.

¹³³ Willetts 1962, σελ. 52, σημ 26. Πίνδαρος Ολ. 5. βλ. A.B. Drachmann, Scholia vetera in Pindari Carmina, Lipsiae, Teubneri 1903, σελ. 149, σχόλιο αρ. 42^a (*Ιδαίων τε σεμνόν άντρον: Ιδαίων άντρον εν Ήλιδι Δημήτριος ο Σκήμιος νέων διακόσμου ιερόν Διός. Ένιοι δέ νομίζοντες μη των εν Ήλιδι χωρίων αυτών μεμνησθαι υπέλαβον μνημονεύειν ΄Ιδης της εν Κρήτη ή της εν Τροία»*).

¹³⁴ Herrmann 1962, σελ. 6-8

¹³⁵ Θέμελης 1969, σελ. 252 και Παπαχατζής 1994, σελ. 228, σημ. 1

¹³⁶ Λεμπέση 2002,σελ. 299

¹³⁷ Λεμπέση 2002, σελ. 299

¹³⁸ Eder 2001, σελ. 77-92

¹³⁹ βλ. παραπάνω σελ. 27-28

κεφαλή με τα πήλινα ειδώλια¹⁴⁰ από την Ολυμπία και που ο Heilmeyer αποδίδει σε τοπικό εργαστήριο. Η σύγκριση μπορεί να γίνει με σχεδόν σύγχρονα ειδώλια, που στην περίπτωση μας είναι μόνο δύο. Το παλαιότερο πήλινο ειδώλιο¹⁴¹ χρονολογείται στο άμισό του 10^{ου} π.Χ. Πρόκειται για μία ανδρική, ιστάμενη μορφή που φορά κράνος, τελαμώννα ζώνη και ίσως στα αποκεκρουμένα χέρια του κρατούσε όπλα. Η αποσπασματική διατήρηση της μορφής δεν επιτρέπει και πολλές συγκρίσεις, αλλά είναι άξιο προσοχής το γεγονός ότι η μορφή φορά κράνος, δηλαδή δεν είναι ασκεπής, όπως το αμέσως επόμενο πήλινο ειδώλιο που χρονολογείται στο β'μισό του 10^{ου} αι. π.Χ. Με το ειδώλιο¹⁴² αυτό δεν υπάρχουν και πολλές ομοιότητες. Ωστόσο η απόδοση των όγκων και οι αναλογίες παραπέμπουν σε κρητικά πρότυπα¹⁴³.

Μετά από όλα αυτά τα στοιχεία, μπορεί κανείς βάσιμα να υποστηρίξει την προσγραφή των δύο αυτών ειδωλίων στο εργαστήριο της Ήλιδας, άποψη που διατυπώνει και ο Floren¹⁴⁴.

---

¹⁴⁰ Ο Heilmeyer επισημαίνει ότι δεν υπάρχει καμία ομοιότητα μεταξύ των χάλκινων και των πήλινων ειδωλίων και για το λόγο αυτό προτείνει την αποδέσμευση της κοροπλαστικής από την χαλκοπλαστική και μάλιστα προτείνει τον όρο «Terrakotastil». Heilmeyer 1972, σελ. 91

¹⁴¹ Heilmeyer 1972, αρ. 172, σελ. 65-66, 72 και πιν. 28, αρ. 172.

¹⁴² Αυτόθι, αρ. 174, σελ. 67-68, πιν. 28, αρ. 174

¹⁴³ αυτόθι, σελ. 67 και σημ. 177, και Heilmeyer 1962, σελ. 28, σημ. 114

¹⁴⁴ Floren 1987, σελ. 61, σημ. 270.

Λακωνικό Εργαστήριο

Στο εργαστήριο αυτό αποδίδονται τα περισσότερα ειδώλια, Πρόκειται για τα **αρ. 4-13 (εικ. 3-9)** του καταλόγου μας. Ο Floren όμως, αποδεχόμενος την άποψη του Kunze¹⁴⁵, αποσπά τα **αρ. 4-12** από την λακωνική εργαστηριακή παράδοση και τα προσγράφει στο ηλείο εργαστήριο, συγκρίνοντάς τα με τον ηνιόχο Β 1671¹⁴⁶.

Τα ειδώλια **αρ. 4-12** πέραν από την ένταξή τους στην μεταλλοτεχνική παράδοση της Λακωνίας, φαίνεται ότι αποτελούν έργα ενός και μόνο εργαστηρίου, καθώς όπως θα δούμε στη συνέχεια, μοιράζονται πολλά κοινά χαρακτηριστικά.

Οι μορφές έχουν βραχύ, σχεδόν τετράγωνο κορμό, όπου δηλώνεται μόνο η καμπύλη της οσφυακής χώρας. Τα σκέλη είναι σε διάσταση με τις κνήμες να είναι μεγαλύτερες των μηρών ή ισομεγέθεις αυτών. Αποδίδονται οι άκροι πόδες και κάτω από τα πέλματα υπάρχουν κατάλοιπα των αυλών χύτευσης. Στα **αρ. 7-12** στο οπίσθιο τμήμα των γονάτων δημιουργείται μία οξεία ακμή. Η απόδοση των όγκων και η όλη διάπλαση της μορφής είναι όμοια σε όλα τα ειδώλια, όπως και οι αναλογίες των μερών του σώματος. Πέρα από την κεφαλή, στην οποία πάντοτε δηλώνονται τα αυτιά, ιδιαίτερη σημασία και φροντίδα δίνεται στην απόδοση των γλουτών, και του πέους.

Διακρίνονται δύο εικονογραφικές ομάδες: στην πρώτη ομάδα εντάσσονται τα ειδώλια που έχουν ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά και που φορούν είτε πέτασο είτε κράνος (**αρ. 4-6, 13**) (ομάδα Α) (**εικ. 3-5, 9**) ενώ στη δεύτερη (ομάδα Β) τα ειδώλια **αρ. 8-12**, το πρόσωπο των οποίων έχει ζωόμορφα χαρακτηριστικά και φορούν κράνος με υψηλό λοφίο¹⁴⁷, που κάμπτεται προς τα πίσω (**εικ. 6-8**). Η παρυφή του κράνους διακρίνεται με μία βαθιά εντομή από την θόλο του κρανίου της μορφής.

---

¹⁴⁵ Kunze 1961, σελ. 141

¹⁴⁶ Floren 1987, σελ. 61, σημ. 270

¹⁴⁷ Kunze 1961, σελ. 140 -141. Μπορούμε να εικάσουμε το ίδιο και για τα μη απεικονιζόμενα ειδώλια (**αρ. 11,12,13**)

Ομάδα Α

Τα τρία ειδώλια της ομάδας Α, εμφανίζουν μερικά κοινά χαρακτηριστικά. Τα δύο από αυτά (αρ. 4 και 5) (*εικ. 3-4*) φορούν ένα είδος σκιαδίου, πιθανώς πέτασο, και το τρίτο (αρ.6) (*εικ. 5*) φορά κράνος. Το κεφάλι τους είναι σφαιρικό με πλαστικά αποδοσμένα μόνο τα αυτιά. Ο λαιμός είναι πολύ κοντός, ο κορμός τετράγωνος, όπου όμως δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην δήλωση της μέσης. Το μήκος των σκελών είναι δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με εκείνο του κορμού. Μάλιστα οι κνήμες είναι μακρύτερες από τους μηρούς. Τα γόνατα είναι πλαστικά αποδοσμένα. Αντίθετα στα χέρια δεν δηλώνεται ούτε ο αγκώνας αλλά ούτε και οι καρποί ή τα δάχτυλά τους. Η απόδοση είναι πολύ σχηματική και περιληπτική. Άξιο μνείας είναι και το στοιχείο ότι υπό τα πέλματα των μορφών υπάρχουν ακόμη κατάλοιπα των αυλών χύτευσης. Η επιφάνεια των ειδωλίων δεν είναι λεία, ενδεικτικό της αμελούς χύτευσης.

Προσπαθώντας ν'απαντήσουμε στο ερώτημα της εργαστηριακής κατάταξης, θα εξεταστούν τα επιμέρους στοιχεία των ειδωλίων προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν έχουμε να κάνουμε με τεχνοτροπικά και άρα διαχρονικά χαρακτηριστικά ή με «ρυθμικά» και άρα τοπικά και χρονικά περιορισμένα χαρακτηριστικά.

Αρχίζοντας από την κεφαλή, επισημαίνουμε ότι καμμία εξ'αυτών δεν είναι ασκεπής. Όλες φέρουν ένα είδος κεφαλοκαλύμματος που στις συγκεκριμένες περιπτώσεις αναγνωρίζονται ως πέτασος (αρ. 4,5)(*εικ. 3-4*) και ως κράνος (αρ.6 και 13). (*εικ. 5 και 9*). Σε όλες τις περιπτώσεις το κεφαλοκάλυμμα διακρίνεται με βαθιά εντομή από τη θόλο του κρανίου. Το στοιχείο αυτό φαίνεται πως είναι τεχνοτροπικό, καθώς απαντάται σε αρκετά από τα μεταγενέστερα γνωστά ειδώλια του λακωνικού εργαστηρίου, αρχής γενομένης με το σύμπλεγμα ήρωα (Ηρακλής;) ή θεού μαχόμενου με κένταυρο, σύμπλεγμα που εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης¹⁴⁸ (*εικ. 24*). Η παρουσία της μορφής του κενταύρου είναι σημαντική. Το σώμα του αλόγου οδήγησε την προσγραφή του συντάγματος στο λακωνικό

---

¹⁴⁸ Το σύμπλεγμα εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης και έχει αρ. ευρ. 17.190.2072. Coldstream 1979, σελ. 160, Herrmann 1964, σελ. 42, εικ. 21 και σημ. 115 με όλη την βιβλιογραφία που αναφέρεται στο σύμπλεγμα αυτό. Ο Schweitzer 1969, σελ. 159, το αποδίδει στο ηλιακό εργαστήριο, χωρίς όμως πειστικά επιχειρήματα, αλλά κυρίως βασιζόμενος στην εκτίμησή του ότι παριστάνεται ο Ηρακλής με τον κένταυρο Φόλο. Στην αγγειογραφία ωστόσο το θέμα αναγνωρίζεται σε αγγεία της πρωτοκορινθιακής περιόδου και όχι νωρίτερα βλ. σχετικά Pirili 1987, σελ. 9 και σελ. 87 σημ. 71. Ο Floren 1987, σελ. 54-55, αποδέχεται την απόδοση του Herrmann και του Kunze και το χρονολογεί στα τέλη του γ' τετάρτου/ αρχές δ' τετάρτου 8^{ου} α. π.Χ.

εργαστήριο, αφού διαπιστώθηκαν ομοιότητες με τα χάλκινα ιπάρια του εν λόγω εργαστηρίου¹⁴⁹.

Το ίδιο παρατηρείται και σε δύο ειδώλια ηνιόχων από την Ολυμπία, τα οποία προσγράφονται στο λακωνικό εργαστήριο, απόδοση που έγινε με βάση τα ειδώλια των αλόγων που ήταν ζευγμένα στο άρμα τους¹⁵⁰ (**εικ. 25-26**). Χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁵¹. Λίγο μεταγενέστερο, των μέσων του 8^{ου} αι. π.χ., είναι το ειδώλιο του πολεμιστή¹⁵² από την Ολυμπία (**εικ. 27**), ο οποίος φέρει κωνικό κράνος με λοφίο, με εντονότατα διακρινόμενη παρυφή¹⁵³. Η διαφοροποίηση μεταξύ κράνους και κεφαλής δεν παρατηρείται σε κρανοφόρες μορφές άλλων εργαστηρίων, όπως για παράδειγμα του Άργους ή της Κορίνθου¹⁵⁴.

Το κεφαλοκάλυμμα των ειδωλίων συχνά ερμηνεύεται σαν πέτασος, ένα κεφαλοκάλυμμα με μακραίωνα ιστορία, που απαντάται τόσο στη μυκηναϊκή Ελλάδα όσο και στην Κρήτη. Στην τελευταία μάλιστα ίσως υπό μυκηναϊκή επίδραση¹⁵⁵. Τον ίδιο τύπο κεφαλοκαλύμματος φέρει και ο χάλκινος ηνιόχος του λακωνικού εργαστηρίου του γ' τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. από την Ολυμπία¹⁵⁶.

Προχωρώντας πιο κάτω, βλέπουμε ότι το κεφάλι τους είναι σφαιρικό και ότι πλην των ώτων δεν αποδίδεται κανένα άλλο φυσιολογικό χαρακτηριστικό. Η έντονη και προφανής δήλωση των ώτων υπάρχει και στα προαναφερθέντα ειδώλια του λακωνικού εργαστηρίου, δηλαδή του συμπλέγματος της Ν. Υόρκης, των δύο ηνιόχων¹⁵⁷ και του πολεμιστή της Ολυμπίας, καθώς επίσης και σε δύο πήλινα κεφάλια, που βρέθηκαν στο Αμυκλαίο, στη Λακωνία και που χρονολογούνται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ.¹⁵⁸. Η δήλωση των ώτων σε ειδώλια που αποδίδονται σε άλλα

¹⁴⁹ Herrmann 1964, σελ. 42

¹⁵⁰ Πρόκειται για τα ειδώλια με αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας Β 1670 (**εικ. 25**) και Βρ 6507 (**εικ. 26**). Heilmeyer 1994, σελ. 197 αρ. 74 και 75, πιν 73. 3 και 4

¹⁵¹ Heilmeyer 1994, σελ. 197

¹⁵² Το ειδώλιο εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αρ. Ευρ. Βρ 2914.

¹⁵³ Herrmann 1964, σελ. 42, εικ. 22-24, ο οποίος το αποδίδει στο λακωνικό εργαστήριο. Ο Schweitzer 1969, σελ. 159 καταδεικνύει τις ομοιότητες που υπάρχουν μεταξύ του εν λόγω ειδωλίου και του συμπλέγματος της Ν. Υόρκης και ως εκ τούτου το θεωρεί αργίτικο έργο.

¹⁵⁴ Π.χ. το ειδώλιο από την Κόρινθο που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αρ. Ευρ. 7729 και την αργίτικη απομίμησή του που βρέθηκε στην Ολυμπία και εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αρ. Ευρ. Βρ 13100. βλ. σχετικά Herrmann 1964, σελ. 52-53 και εικ. 42-44.

¹⁵⁵ Byrne 1991, σελ. 130-132.

¹⁵⁶ Heilmeyer 1994, σελ. 189, 198 αρ. 47, πιν, 68. 4-6

¹⁵⁷ Heilmeyer 1994, αρ. 74 και 75, πιν. 73.3-4

¹⁵⁸ Higgins 1967, σελ. 24 και πιν. 9Α και Β και Longdon 1998, σελ. 253-256 και εικ. 1-5

εργαστήρια, όπως για παράδειγμα το αργίτικο και το κορινθιακό, όχι μόνο σπανίζει¹⁵⁹ αλλά και όταν απαντάται διαφέρει από εκείνη των ειδωλίων του λακωνικού εργαστηρίου, καθώς στα τελευταία δηλώνονται σε όψη και όχι σε κατατομή, όπως στα ειδώλια του Αργίτικου εργαστηρίου. Στα ειδώλια που προσγράφονται στο κορινθιακό εργαστήριο, τα αυτά φαίνονται σαν ν'αποτελούν τη φυσική συνέχεια του ρομβοειδούς προσώπου της μορφής¹⁶⁰.

Όμως όσον αφορά το σχήμα του κρανίου δεν κατέστη δυνατή η ανίχνευση ακριβών παραλλήλων. Μόνο ένα πρώιμο ειδώλιο από την Ολυμπία που ο Herrmann προσγράφει στο λακωνικό εργαστήριο, έχει στρογγυλό κεφάλι¹⁶¹. Το ειδώλιο αυτό, που σώζεται αποσπασματικά (αρ. 13 του καταλόγου μας) είναι εξαιρετικά σημαντικό, λόγω της ομοιότητάς του που εμφανίζει με ένα πρώιμο χάλκινο ειδώλιο που βρέθηκε στη Σπάρτη. Η ομοιότητα ήταν τόσο έντονη και ο πρώτος που την επισήμανε ήταν ο Kunze¹⁶².

Το εν λόγω ειδώλιο βρέθηκε το 1925 στην Ακρόπολη της Σπάρτης κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που διενεργούσε η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή. Στην δημοσίευσή του χαρακτηρίζεται ως «πρωτόγονο¹⁶³», χαρακτηρισμός που συχνά αποδίδεται και στα ειδώλια της Ολυμπίας (εικ. 28).

Πρόκειται για μία ανδρική, ιστάμενη, μη εδεδυμένη μορφή. Τα χέρια είναι σε έκταση με τα δάχτυλα ανοιχτά, ενώ περί την οσφύ, φέρει ζώνη. Τα σκέλη της μορφής είναι ευθυτενή και σε έκταση ενώ δηλώνονται πέρα από τα γόνατα, τα δάχτυλα τόσο των άκρων ποδών όσο και των χεριών. Το σφαιρικό κεφάλι αποτελεί φυσική συνέχεια του κυλινδρικού και βραχύ λαιμού, από τον οποίο δεν διακρίνεται. Το στόμα δηλώνεται με μία βαθειά εντομή, ενώ η μύτη αποδίδεται με ένα τριγωνικό

---

¹⁵⁹ Σε παραδείγματα του αργίτικου εργαστηρίου, αποδίδονται μερικές φορές τα ότα, αλλά όχι πάντα. π.χ. το σύμπλεγμα αλόγου-ανθρώπου που κοσμεί τη λαβή ενός χάλκινου τρίποδα από την Ολυμπία με αρ. Ευρ. Β 4567 (Herrmann 1979, σελ 45 και εικ. 30) ή το ειδώλιο κενταύρου πάλι από την Ολυμπία, που εκτίθεται όμως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αρ. Ευρ. Βr: 5073 (Herrmann 1979, σελ. 44-45 και εικ. 26-27). Στο ειδώλιο που κοσμούσε λαβή χάλκινου λέβητα από το Ηραίο του Άργους, ίσως του 9^{ου} αι. π.Χ. τα ότα δεν δηλώνονται (Herrmann 1979, σελ. 45 εικ. 28-29).

¹⁶⁰ Όπως για παράδειγμα στο γυναικείο ειδώλιο από τους Δελφούς με αρ. Ευρ. 7730 των μέσων του 8^{ου} αι. ή και λίγο νωρίτερα. Langdon 1998, σελ. 256 και εικ.6.

¹⁶¹ Herrmann 1964, σελ. 43-44 και εικ. 25

¹⁶² Kunze 1944, σελ. 107

¹⁶³ Εκτίθεται στο Μουσείο Σπάρτης με αρ. Ευρ. 3244. Lamb, 1926/27, σελ. 82, αρ. 1, πιν. VIII.I.

έξαρμα . Πιθανόν να αποδίδονται και οι οφθαλμοί αλλά αυτό δεν είναι ευκρινές στη δημοσιευμένη φωτογραφία.

Ο κορμός είναι κυλινδρικός και επιμήκης, με τη ζώνη να τονίζει την οσφυακή χώρα. Η δήλωση της κοιλιακής χώρας είναι ανύπαρκτη, και σχεδόν αμέσως υπό την οσφύ δηλώνονται οι γοφοί και τα γεννητικά όργανα της μορφής. Τα χέρια είναι σε έκταση και τα άκρα τους φαίνεται να έχουν σφυρηλατηθεί και να έχουν κοπεί, προκειμένου να δηλωθούν τα δάχτυλα. Πέραν αυτών, καμμία άλλη ανατομική λεπτομέρεια δεν αποδίδεται.

Φθάνοντας στα σκέλη, παρατηρούμε ότι είναι ευθυτενή και σε ελαφρά διάσταση. Αποδίδονται πλαστικά τα γόνατα, και οι άκροι πόδες, στους οποίους δηλώνονται τα δάχτυλα.

Το ειδώλιο χαρακτηρίζεται ως γεωμετρικό, χωρίς έναν σαφέστερο χρονικό προσδιορισμό¹⁶⁴. Ο Floren το χρονολογεί στον πρώιμο 8^ο αι. π.Χ. χρονολόγηση που επιβεβαιώνεται από την σύγκριση με το ακριβές παράλληλό του. Πρόκειται για το σύμπλεγμα ειδωλίου – αλόγου που διακοσμεί την λαβή ενός χάλκινου αργίτικου τρίποδα από την Ολυμπία , και που χρονολογείται στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο¹⁶⁵ (800-750 π.Χ.) .Ο τύπος του γυμνού ανδρός που περί την οσφύ φέρει ζώνη είναι κρητικός με παλαιότερο γνωστό ειδώλιο εκείνο από το σπήλαιο του Ψυχρού που ανάγεται στην μετάνакτορική περίοδο¹⁶⁶. Ο τύπος γνωρίζει ευρεία διάδοση κατά την πρωτογεωμετρική¹⁶⁷ και την γεωμετρική¹⁶⁸ περίοδο.

Η σημαντικότητα του ειδωλίου αυτού έγκειται πρωτίστως στο γεγονός ότι προέρχεται από την Λακωνία και μάλιστα από την Ακρόπολη της Σπάρτης, και

---

¹⁶⁴ Lamb, 1926/27,σελ. 83.

¹⁶⁵ Herrmann 1964, σελ. 45, εικ. 30 και σημ. 126

¹⁶⁶ Verlinden 1984, σελ. 150, αρ. 155, πιν. 68. Το ειδώλιο πιθανότατα προέρχεται από το Σπήλαιο του Ψυχρού, στο Λασίθι, αλλά εκτίθεται στην Οχφόρδη, στο Ashmolean Museum με αρ. Ευρετηρίου AE 20 και Naumann 1976, σελ.43,S 21, για το οποίο δεν είναι σαφές εάν ανήκει στη μέση υπομινωική περίοδο ή στο τέλος αυτής.

¹⁶⁷ Verlinden 1984, σελ. 176, αρ. 211(προέρχεται από την ανατολική Κρήτη, αλλά άγνωστο από που. Βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο με αρ. Ευρ. 1930.6-17.1),πιν. 83, σελ.168,αρ.217 (ειδώλιο από το σπήλαιο της Φανερωμένης Πεδιάδος. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείο με αρ. Ευρ. 2964) , πιν. 86

¹⁶⁸ Verlinden 1984, σελ.168,αρ.217 (ειδώλιο από το σπήλαιο της Φανερωμένης Πεδιάδος. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείο με αρ. Ευρ. 2964) , πιν. 86. Το ίδιο ειδώλιο η Naumann 1976, σελ. 86, P2 το χρονολογεί στην ώριμη φάση της πρωτογεωμετρικής περιόδου . Βλ. επίσης και τα ειδώλια Verlinden 1984,αρ. 226, σελ. 169,171,173, πιν.88 και αρ. 227, σελ. 168,169,173, πιν. 89.

επομένως θα μπορούσε με μεγαλύτερη ασφάλεια να προσγραφεί στο λακωνικό εργαστήριο. Αν και υπάρχουν αρκετές διαφορές, μπορούν ν'ανιχνευθούν αρκετές ομοιότητες μεταξύ των ειδωλίων που εξετάζουμε και του ειδωλίου της Ακροπόλεως. Το κεφάλι των ειδωλίων της ομάδας Α κυρίως, είναι όμοιο με το κεφάλι του ειδωλίου της Ακροπόλεως και μάλιστα αν έλειπε η δήλωση των ώτων στα πρώτα, το κεφάλι θ'αποτελούσε τη φυσική συνέχεια του λαιμού. Οι αναλογίες του κορμού είναι εντελώς διαφορετικές, καθώς η ύπαρξη της ζώνης επέβαλε την επιμήκυνση του κορμού στο ειδώλιο της Ακροπόλεως της Σπάρτης. Διακρίνεται ωστόσο σε αυτό η πλαστική δήλωση των γονάτων ενώ οι κνήμες είναι ελαφρά μεγαλύτερες από τους μηρούς¹⁶⁹. Ένα εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο είναι η δήλωση των δαχτύλων τόσο στα χέρια όσο και στα πόδια. Κάτι παρόμοιο δεν παρατηρείται στα ειδώλια των άλλων εργαστηρίων. Στο ειδώλιο του 9^{ου} αι. π.Χ. που προέρχεται από το Ηραίο του Άργους¹⁷⁰ για παράδειγμα, απουσιάζει πλήρως όχι μόνο η δήλωση των δαχτύλων αλλά και των άκρων χειρών και ποδών. Το ίδιο ισχύει και για τα ειδώλια του κορινθιακού εργαστηρίου¹⁷¹. Το στοιχείο αυτό απαντά και στο **αρ. 13** και ίσως και στο **αρ.6**.¹⁷² Όσον αφορά τους άκρους πόδες αν και αποδίδονται σε όλα¹⁷³ τα ειδώλια που προσγράφονται στο λακωνικό εργαστήριο, ωστόσο δεν διακρίνονται τα δάχτυλά τους.

Η μετάβαση από την κεφαλή στον κορμό, γίνεται με έναν βραχύ, σχεδόν ανύπαρκτο λαιμό. Το στοιχείο αυτό, αν και δεν απαντάται στο χάλκινο ειδώλιο από την Ακρόπολη της Σπάρτης, το βρίσκουμε όμως στα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος¹⁷⁴. Επίσης απαντάται και στα τρία ειδώλια ηνιόχων από την Ολυμπία, του β' και του γ' τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁵

---

¹⁶⁹ Αυτό είναι περισσότερο εμφανές στην αριστερή κνήμη του ειδωλίου.

¹⁷⁰ Herrmann 1964, σελ. 45, εικ. 28-29

¹⁷¹ βλ. Herrmann 1964, εικ. 33-35, 42-43, 47-48

¹⁷² Τα άκρα των χειρών του ειδωλίου αυτού είναι φθαρμένα και δεν είναι σαφές εάν δηλώνονται ή όχι τα δάχτυλά του.

¹⁷³ Εξαιρείται το **αρ. 13** λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του.

¹⁷⁴ Farrell 1907-1908, σελ. 50-52, εικ. 1 και 2 και Müller 1929, σελ. 74-75 και πιν. 25, αρ. 303-305. Η χρονολόγησή τους όμως στην γεωμετρική περίοδο είναι αμφίβολη, καθώς κανένα δεν βρέθηκε σε αμιγώς γεωμετρικό στρώμα.

¹⁷⁵ Του β' τετάρτου είναι το ειδώλιο αρ. 47 της μελέτης του Heilmeyer 1994, πιν. 68.4-6 και του γ' τετάρτου τα ειδώλια αρ. 74 και 75 της ίδιας μελέτης, πιν. 73.3-4

Ο κορμός των ειδωλίων της Ολυμπίας, είναι βραχύς σε σχέση με τα επιμήκη σκέλη τους. Η δήλωση μάλιστα του θώρακα και της κοιλιακής χώρας είναι σχεδόν ανύπαρκτη, καθώς αμέσως υπό την οσφύ αρχίζουν οι γοφοί και η βουβωνική χώρα. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό το απαντάμε στο σύμπλεγμα της Νέας Υόρκης και στον πολεμιστή Br 2914 από την Ολυμπία.

Παρατηρήθηκε ήδη ότι τα σκέλη τους, σε σχέση με το σώμα τους, είναι επιμήκη, με την κνήμη να είναι μεγαλύτερη από τον μηρό. Το χαρακτηριστικό αυτό απαντάται σε πολλά παραδείγματα λακωνικού εργαστηρίου, όπως στα πολλάκις αναφερθέντα ειδώλια της Νέας Υόρκης, των δύο εκ των τριών ηνιόχων¹⁷⁶ και του πολεμιστή Br 2914 από την Ολυμπία. Επιπλέον το στοιχείο αυτό απαντάται και στη λακωνική αγγειογραφία και είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της¹⁷⁷.

Το στοιχείο αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό, καθώς όπως είναι γνωστό, οι ανθρώπινες μορφές στη λακωνική αγγειογραφία απεικονίστηκαν για πρώτη φορά κατά την ΥΓ περίοδο (β' μισό 8^{ου} αι. π.Χ.) υπό την επίδραση των αγγείων του αργίτικου εργαστηρίου¹⁷⁸. Σύγκριση με αργίτικα αγγεία της ίδιας περιόδου καθώς και με σφραγιδολίθους, δεικνύει ότι τα σκέλη των μορφών των αργίτικων αγγείων έχουν επιμηκυσμένους μηρούς και όχι κνήμες¹⁷⁹.

Όσον αφορά τα ειδώλια του αργίτικου εργαστηρίου, το χαρακτηριστικό αυτό δεν ανιχνεύεται πάντοτε. Στο πρωιμότερο σωζόμενο αργίτικο χάλκινο ειδώλιο του 9^{ου} αι¹⁸⁰. π.Χ. δεν δηλώνεται το γόνατο, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφής η διάκριση μεταξύ κνήμης και μηρού. Στο χάλκινο ειδώλιο κενταύρου, από την Ολυμπία¹⁸¹ αν

---

¹⁷⁶ Heilmeyer 1994, πιν. 68.4-6. Στο ειδώλιο αυτό λόγω της κακής διατήρησης της επιδερμίδας του χαλκού δεν είναι δυνατή η διάκριση του γόνατος και άρα είναι επισφαλής η όποια εκτίμηση.

¹⁷⁷ Margreiter 1988, σελ. 52 και πιν. 25.290, 300^a, πιν. 26,301, εικ. 123,47

¹⁷⁸ Margreiter 1988, σελ. 52 και Coldstream 1968, σελ. 217.

¹⁷⁹ Για τα αγγεία της περιόδου αυτής, βλ. Coldstream 1968, πιν. 29. d,e,f, πιν. 30.c,d,e. Για τις σφραγίδες βλ. Coldstream 1977, εικ. 50 b., Zazoff 1969, σελ. 184-185, πιν. 30.1-5

¹⁸⁰ Βρέθηκε στο Ηραίο του Άργους και εκτίθεται στο Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο με αρ. Ευρετηρίου 16551.. Herrmann 1964, σελ. 45, εικ. 28-29. Ο Floren 1987, σελ. 46-47, σημ. 143 το χρονολογεί στο 4^ο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. δεχόμενος ως πρωιμότερο το σύμπλεγμα αλόγου με τον οδηγό του που διακοσμεί χάλκινη λαβή λέβητα από την Ολυμπία (Μουσείο Ολυμπίας, αρ. Ευρ. Β 4567. Herrmann 1964, σελ. 45, εικ. 30). Ο Croissant 1992, σελ. 75 θεωρεί ότι το ειδώλιο βρίσκεται στην αρχή της σειράς των ειδωλίων πολεμιστών και το χρονολογεί στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.

¹⁸¹ Br 5073. Εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών με αρ. Ευρ. 6188 Herrmann 1964, σελ. 44-45, εικ. 26-27.

και η κνήμη διαφοροποιείται από τον μηρό, ωστόσο δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ τους.

Η απόδοση των αρθρώσεων των σκελών είναι πιο επιμελημένη σε σύγκριση με εκείνη των χεριών, καθώς δηλώνονται πλαστικά τα γόνατα και οι άκροι πόδες. Στα πρώιμα ειδώλια του αργίτικου εργαστηρίου το στοιχείο αυτό δεν απαντάται όπως άλλωστε και σε εκείνα του κορινθιακού εργαστηρίου¹⁸²

Ομάδα Β

Αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με την ομάδα Α, έχει και η ομάδα Β, στην οποία εντάσσονται συνολικά 7 ειδώλια, αν και για τα περισσότερα δεν υπάρχουν δημοσιευμένες φωτογραφίες. Ωστόσο ο Furtwängler¹⁸³ αναφέρει ότι μοιάζουν μεταξύ τους, στοιχείο που μας κάνει να τα εντάξουμε στην ίδια ομάδα.

Μία σειρά κοινών χαρακτηριστικών (βραχείς, ορθογωνισμένοι κορμοί με την κοιλιακή χώρα να παραλείπεται, κοντός και σχεδόν ανύπαρκτος λαιμός, ομοιότητα στην απόδοση των όγκων της μορφής καθώς και στη διάπλαση των σκελών και της κεφαλής) μας ωθεί να αποδώσουμε τα ειδώλια και των δύο ομάδων στο ίδιο εργαστήριο. Τα ειδώλια της ομάδας Β, τα δημοσιευμένα τουλάχιστον, διαφοροποιούνται από εκείνα της ομάδος Α ως προς το ότι όλα φέρουν κράνος και έχουν ζωόμορφο πρόσωπο, που ειδομένο από τα πλάγια, θυμίζει πτηνό, ενώ από εμπρός θυμίζει πίθηκο¹⁸⁴. Επίσης εδώ καταβάλλεται προσπάθεια για την απόδοση των καρπών και των δαχτύλων, κάτι που απαντάται σε ένα μόνο ειδώλιο της ομάδας Α το **αρ.7**.

Στα ειδώλια της ομάδος Β εμφανίζονται όλα τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που αναλύσαμε παραπάνω για την ομάδα Α και που οδηγούν στην προσγραφή τους στο λακωνικό εργαστήριο. Επιπλέον υπάρχουν και κάποια άλλα στοιχεία που

---

¹⁸² Βλ. Isthmia VIII σελ. 160 Μ18, πιν. 67. Πρόκειται για ένα αποσπασματικά σωζόμενο ειδώλιο χάλκινης ανδρικής μορφής του β' μισού του 8^{ου} αι. π.Χ., όπου απουσιάζει παντελώς η δήλωση αρθρώσεων.

¹⁸³ Furtwängler 1890, αρ. 241 σελ. 39

¹⁸⁴ Το πτηνόμορφο πρόσωπο παραπέμπει στην μυκηναϊκή παράδοση ενώ το πιθηκόμορφο ίσως να σχετίζεται με την Κρήτη, όπου συχνά στην μινωική εποχή, ο πίθηκος συνοδεύει την θεότητα, ενώ σε κάποιες παραστάσεις λατρεύεται και ο ίδιος. Βλ. σχετικά Marinatos 1987, σελ. 124-130.

ενισχύουν την απόδοσή τους: Στο οπίσθιο τμήμα των γονάτων, υπάρχει ένα οξυκόρυφο έξαρμα, έξαρμα που απαντάται σε ειδώλια αλόγων λακωνικού τύπου¹⁸⁵.

Προκειμένου ν' αποδεσμευτούν τα ειδώλια των δύο ομάδων από το ηλείο εργαστήριο, όπου προσγράφονται τόσο από τον Kunze, όσο από τον Schweitzer και τον Floren, θα προβούμε σε συγκρίσεις με ειδώλια που ασφαλώς εντάσσονται στο εργαστήριο αυτό. Πρόκειται για ηνιόχους αρμάτων, που η παρουσία των αλόγων επιτρέπει την ασφαλή προσγραφή τους στο ηλείο εργαστήριο.

Το αρχαιότερο ειδώλιο του εργαστηρίου αυτού είναι το Β 1671 του Μουσείου Ολυμπίας (εικ. 29), το οποίο χρονολογείται στον ύστερο 9^ο / πρώιμο 8^ο αι. π.Χ. . Πρόκειται για έναν δίφρο όπου έβαιναν δύο μορφές, ο ηνιόχος και ο παραβάτης. Από αυτούς μόνο ο ένας διατηρείται ολόκληρος ενώ ο άλλος σώζεται από το ύψος της οσφύος καί κάτω¹⁸⁶. Η σύγκριση της καλύτερα διατηρημένης μορφής με τα **αρ. 4-13** κάνει αμέσως προφανή την αποδέσμευση των τελευταίων από το εργαστήριο της Ήλιδας. Ξεκινώντας από το κεφάλι, διαπιστώνουμε ότι αυτό δεν είναι σφαιρικό όπως στα ειδώλια **αρ. 4-13** αλλά μάλλον τριγωνικό. Αποδίδονται τα αυτιά, τα μάτια και το στόμα όχι όμως με τρόπο συμμετρικό και αρμονικό. Η μορφή ειδικά από τα πλάγια έχει πτηνόμορφα χαρακτηριστικά, με το στόμα να ομοιάζει με το ράμφος των πουλιών. Το κράνος που φορά έχει λοφίο το οποίο κάμπτεται προς τα εμπρός. Ο λαιμός είναι εξαιρετικά επιμήκης, όπως άλλωστε και ο κορμός των ηνιόχων. Η επιμήκυνση αυτή αποβαίνει σε βάρος των σκελών, τα οποία συρρικνώνονται στο μισό περίπου του μήκους του κορμού. Τα χέρια του ηνιόχου, δεν θυμίζουν σε καμμία περίπτωση εκείνα των ειδωλίων **αρ. 4-13**¹⁸⁷.

Στο γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται ο ηνιόχος Β 3005¹⁸⁸, ο οποίος έχει λιγιστά κοινά στοιχεία με τα ειδώλιά μας. Βέβαια ο κοντός λαιμός, η δήλωση των αρθρώσεων και η προσπάθεια απόδοσης των δαχτύλων παραπέμπουν στο λακωνικό εργαστήριο αλλά δεν επιτρέπουν την προσγραφή τους σε αυτό. Μάλιστα ο Heilmeyer υποστηρίζει ότι τα άλογα του άρματος αυτού θα πρέπει να έχουν δεχτεί

¹⁸⁵ Herrmann 1964, εικ. 1-2

¹⁸⁶ Kunze 1944, σελ. 109-110, πιν. 34 και εικ. 90, Heilmeyer 1994, σελ. 205-206, αρ. 76, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁷ Heilmeyer 1994, σελ. 197

¹⁸⁸ Mallwitz und Herrman 1980, σελ. 36, αρ. 8.2, και πιν. 8.2, Heilmeyer 1994, σελ. 198, πιν. 74, αρ. 77, σελ. 206, αρ. 77 όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

επιδράσεις από το λακωνικό εργαστήριο¹⁸⁹. Επομένως δεν θα ήταν παράλογο να υποστηρίξουμε ότι και η ανθρώπινη μορφή έχει επηρεαστεί από τις αντίστοιχες μορφές του λακωνικού εργαστηρίου.

Η χρονολόγηση των ειδωλίων είναι ένα ακόμη επίμαχο θέμα. Τα ειδώλια αυτά έχουν ενταχθεί από τον Kunze στη δεύτερη ομάδα του, η οποία τοποθετείται στο άμισό του 9^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁰. Ο ίδιος σε μεταγενέστερη μελέτη του παρατείνει την διάρκειά της μέχρι το 800 π.Χ.¹⁹¹. Οι Mallwitz και Herrmann¹⁹², χρονολογούν το **αρ. 6** στον πρώιμο 8^ο αι. π.Χ. Με αυτή τη χρονολογία συμφωνεί και ο Floren, που τοποθετεί όλα τα ειδώλια στο άμισό του 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁹³ ενώ αντίθετα η Λεμπέση ανεβάζει κατά πολύ την χρονολογία τους: θεωρεί ότι θα πρέπει να χρονολογηθούν κατά τον ύστερο 10^ο / πρώιμο 9^ο π.Χ.¹⁹⁴.

Συγκρίνοντας τα ειδώλιά μας με εκείνα του λακωνικού εργαστηρίου που χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ. διαπιστώνουμε ότι οι διαφορές είναι τόσο μεγάλες, που ένα τέταρτο του αιώνα δεν επαρκεί για να τις γεφυρώσει. Οι ηνίοχοι B1670 και Br 6507 του λακωνικού εργαστηρίου, που χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. ελάχιστη ομοιότητα εμφανίζουν με τα ειδώλιά μας. Οι μορφές είναι πιο συμπαγείς, η απόδοση των όγκων καλύτερη, ενώ καταβάλλεται προσπάθεια να αποδοθούν τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του προσώπου¹⁹⁵.

Παρόμοια είναι και η κατάσταση και με το σύμπλεγμα κενταύρου – ήρωος 17.190.2072 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, που χρονολογείται περί τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁶ Η διαφορά στη χρονική βαθμίδα είναι προφανής, αφού οι μορφές εμφανίζουν πιο αρμονικές αναλογίες καθώς και πλήρως ανεπτυγμένα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά προσώπου.

Με βάση όλα αυτά τα στοιχεία φαίνεται πιθανότερη η χρονολόγηση των ειδωλίων στον 9^ο αι. π.Χ. και ίσως στο άμισό αυτού.

---

¹⁸⁹ Heilmeyer 1994, σελ. 198

¹⁹⁰ Kunze 1961, σελ.140-141.

¹⁹¹ Kunze 1967, σελ. 223-224.

¹⁹² Mallwitz und Herrmann 19880, σελ. 36-37.

¹⁹³ Floren 1987, σελ. 61

¹⁹⁴ Λεμπέση 2002, σελ. 302

¹⁹⁵ Heilmeyer 1994, σελ. 197 και σελ. 205, αρ. 74-75, πιν. 73.3-4.

¹⁹⁶ Herrmann 1964, σελ. 43

Αργίτικο εργαστήριο

Μεταξύ των χάλκινων ειδωλίων από την Ολυμπία συγκαταλέγονται και μερικά που μπορούν να αποδοθούν στο αργίτικο εργαστήριο, σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά που έχει αποδώσει σ' αυτό ο Herrmann¹⁹⁷. Πέντε ειδώλια από την Ολυμπία προσγράφονται στο εν λόγω εργαστήριο: τα αρ. **14,15,16,17** και **18 (εικ. 10-14)**.

Τα αρ. **15** και **18** ο Kunze¹⁹⁸ τα είχε χαρακτηρίσει ως αργίτικα, μετά από τη διαπίστωση ότι αυτά εμφανίζουν κοινά στοιχεία με το πρωιμότερο γνωστό αργίτικο ειδώλιο ,που βρέθηκε στο Ηραίο του Άργους¹⁹⁹.

Όλα τα ειδώλια ,που στην παρούσα εργασία αποδίδονται στο αργίτικο εργαστήριο, εμφανίζουν ομοιότητες με το ειδώλιο EAM 16551 (**εικ. 30**). Ξεκινώντας από το κεφάλι, διαπιστώνουμε ότι σε όλα τα ειδώλια της σειράς, είναι μικρό και ο καλλιτέχνης δίνει ελάχιστη σημασία σε αυτό. Σε δύο μάλιστα περιπτώσεις ,το αρ. **16** και **17 (εικ. 12-13)** το κεφάλι δηλώνεται υποτυπωδώς. Το μοναδικό παράδειγμα όπου το κεφάλι έχει και όγκο και βάθος είναι το EAM 16551 (**εικ. 30**). Στα ειδώλια της Ολυμπίας αν και οι κεφαλές έχουν βάθος καταλαμβάνουν ,ωστόσο, ελάχιστο όγκο. Σε όλα τα παραδείγματα , το κεφάλι φαίνεται ν'αποτελεί τη φυσική συνέχεια του λαιμού, από τον οποίο εξέχει ελαφρά .

Ο λαιμός με τη σειρά του δεν έχει τη δική του αυτοτέλεια. Μοιάζει ν'αποτελεί την ανώτερη γωνία του ρομβοειδούς κορμού των ειδωλίων, το κατεξοχήν αναγνωριστικό στοιχείο του αργίτικου εργαστηρίου. Το χαρακτηριστικό αυτό απαντάται και στον κένταυρο από την Ολυμπία με αρ. Ευρετηρίου Br 5073 (**εικ. 31**), που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁰, στο σύμπλεγμα αλόγου – ανθρώπου²⁰¹ που κοσμεί τη λαβή ενός χάλκινου λέβητα της πρώιμης ώριμης

¹⁹⁷ Herrmann 1964, σελ. 44-46.

¹⁹⁸ Kunze 1967, σελ. 215. Για το αρ. **16** η Λεμπέση 2002 σελ. 300 σημ. 1318, επισημαίνει τις διαφορές στην φόρμα της κεφαλής μεταξύ του εν λόγω ειδωλίου και του ειδωλίου του Ηραίου του Άργους που εκτίθεται στο EAM με αρ. Ευρετηρίου 16551.

¹⁹⁹ Πρόκειται για το ειδώλιο που εκτίθεται στο EAM ,με αρ. Ευρετηρίου 16551. Για φωτογραφία του βλ. Herrmann 1964, εικ. 28-29 και Croissant 1992, εικ. 11

²⁰⁰ Το ειδώλιο του κενταύρου αν και βρέθηκε στην Ολυμπία και έχει αριθμό ευρετηρίου Br 5073, εκτίθεται στο EAM με αριθμό ευρετηρίου 6188. βλ. Herrmann 1964, σελ. 44, εικ. 26-27.

²⁰¹ Το ειδώλιο έχει αρ. ευρετηρίου Μουσείου Ολυμπίας B 4567

γεωμετρικής περιόδου²⁰² αλλά και στον λίγο μεταγενέστερο πολεμιστή από την Ολυμπία, με αριθμό ευρετηρίου Β 4600²⁰³.

Σε αντίθεση με τα ειδώλια που αποδίδονται στο λακωνικό εργαστήριο, εκείνα του αργίτικου εργαστηρίου διακρίνονται για τα ρέοντα περιγράμματά τους. Το στοιχείο αυτό απαντάται ήδη στο ειδώλιο του Ηραίου του Άργους το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁴. Το ίδιο παρατηρείται και στο σύμπλεγμα αλόγου – ανθρώπου Β 4567, που κοσμεί τη λαβή ενός χάλκινου λέβητα, από την Ολυμπία, της πρώιμης ώριμης γεωμετρικής περιόδου²⁰⁵, στο ειδώλιο του κενταύρου Βr 5073, και στο ειδώλιο του πολεμιστή Β 4600, ο οποίος όμως εμφανίζει εντονότερη σχηματοποίηση. Επίσης οι αναλογίες είναι πιο ραδινές και ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα απ'ότι στα ειδώλια του λακωνικού εργαστηρίου.

Τα χέρια των ειδωλίων που εξετάζουμε είναι σε έκταση, χωρίς ο καλλιτέχνης να μεριμνά για την απόδοση των άκρων χειρών, κάτι που απαντάται και στα ύστερα ειδώλια του αργίτικου εργαστηρίου²⁰⁶.

Η δήλωση της οσφύος είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό του αργίτικου εργαστηρίου. Η μετάβαση από την οσφύ στους γλουτούς και στα σκέλη, γίνεται με ομαλό και αρμονικό τρόπο, και έχει ως αποτέλεσμα την απόδοση της κοιλιακής χώρας, στοιχείο που απουσιάζει από τα παραδείγματα του λακωνικού εργαστηρίου.

Στα περισσότερα από τα προς εξέταση ειδώλια δηλώνεται το φύλο. Εξαίρεση αποτελούν τα αρ. **16** και **17 (εικ. 12-13)**, όπου δεν διακρίνεται η ύπαρξη πέους ή άλλου δηλωτικού στοιχείου του φύλου. Όπου δηλώνεται το πέος, αυτό είναι συμβατικά αποδοσμένο και όχι φυσιοκρατικά. Συνήθως δηλώνεται μ'ένα μικρό

---

²⁰² Herrmann 1964, σελ. 45, εικ. 30

²⁰³ Herrmann 1964, σελ. 45-46 και σημ. 128, εικ. 32-32. Το ειδώλιο χρονολογείται στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.

²⁰⁴ βλ. παραπάνω σημείωση αρ. 100.

²⁰⁵ Η λαβή με το σύμπλεγμα βρίσκεται στην Ολυμπία με αρ. Ευρετηρίου Β 4567. Βλ. σχετικά Herrmann 1964, σελ. 45, εικ. 30

²⁰⁶ Βλ. π.χ. τα ειδώλια των πολεμιστών από την Ολυμπία Β 4600 και Βr 13100. Herrmann 1964, εικ. 31-32 και 44 αντίστοιχα Η δήλωση όμως των άκρων χειρών και των δαχτύλων στη αργίτικη αγγειογραφία της γεωμετρικής περιόδου, λαμβάνει χώρα κατά τη ΜΓ ΙΙ περίοδο, όπως μας δείχνει παράσταση σε μία οινοχόη. Βλ. σχετικά Coldstream 2003, σελ. 376 και Paléologou 1980, σελ. 75-84 και εικ. 1-4. Παρόμοια είναι και η μορφή που εικονίζεται στην πυξίδα ΜΓ ΙΙ που βρέθηκε στον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο 1 κατά την ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Φρύζου Μακρή. Βλ. σχετικά ΑΔ 18 (1963), σελ. 57-58 και πιν. 70β

έξαρμα. Η θέση του δεν είναι πάντοτε σωστή, καθώς συχνά τοποθετείται υψηλότερα από όσο πρέπει.

Τα σκέλη τους είναι ευθυτενή και σε διάσταση. Με μία και μόνη εξαίρεση²⁰⁷, δεν δηλώνονται τα γόνατα, ούτε κάποια άλλη άρθρωση. Επίσης, απ'όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες των ειδωλίων²⁰⁸, δεν αποδίδονται και οι άκροι πόδες. Όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία απαντούν στα πολλάκις μνημονευθέντα ειδώλια του Ηραίου του Άργους και της Ολυμπίας, με εξαίρεση τον πολεμιστή από την Ολυμπία B4600, όπου δηλώνονται τόσο τα γόνατα όσο και οι άκροι πόδες.

Εκτός από τα χάλκινα ειδώλια θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει και τα πήλινα ειδώλια ως συγκριτικό υλικό. Βέβαια θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα πήλινα γεωμετρικά ή και πρωιμότερα ειδώλια από το Άργος είναι ελάχιστα και στην πλειοψηφία τους μη δημοσιευμένα.

Δύο είναι τα γνωστά σύνολα πήλινων ειδωλίων: το πρώτο αποτελείται από τέσσερα ειδώλια γυναικείων μορφών²⁰⁹, και το δεύτερο από πέντε ή έξι ειδώλια, που ίσως αποτελούσαν προσφορά σε κάποιον νεκρό. Το δεύτερο αυτό σύνολο βρέθηκε κατά την ανασκαφή οικοπέδου μέσα στην πόλη του Άργους και χρονολογείται την υστερο-γεωμετρική περίοδο²¹⁰. Τα 5 ή 6 ειδώλια παριστάνουν πολεμιστές, οι οποίοι φορούν κωνικό κράνος και κοντό χιτώνα²¹¹. Από αυτό το σύνολο έχουν δημοσιευτεί μόνο δύο²¹².

Αν και το χρονικό κενό που μεσολαβεί μεταξύ των χάλκινων και των πήλινων ειδωλίων είναι σχετικά μεγάλο, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν κάποιες ομοιότητες, έστω και λίγες²¹³. Ο κορμός των μορφών παραμένει ρομβοειδής, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην οσφύ, τα περιγράμματα είναι ρέοντα και οι γλουτοί είναι εξαιρετικά

²⁰⁷ Πρόκειται για το ειδώλιο αρ. 18 (εικ. 14), όπου δύο εξάρματα δηλώνουν τα γόνατα.

²⁰⁸ Δεν είναι σαφές εάν έχουν αποκρουσθεί ή εάν δεν αποδόθηκαν ποτέ.

²⁰⁹ Foley 1988, σελ. 102, σημ. 5. Για την αρχική αναφορά των ειδωλίων, για τα οποία δεν έχουν δημοσιευτεί φωτογραφίες βλ G. Roux et.al. "Travaux de l'ecole francaise, Argos", BCH 78 (1954), σελ. 166 και 180.

²¹⁰ Foley 1988, σελ. 102 και σημ. 6.

²¹¹ Foley 1988, σελ. 102

²¹² Croissant 1992, πιν. 27.22,24. Τα ειδώλια αυτά βρίσκονται στο Μουσείο του Άργους με αρ ευρετηρίου C 7830 και C 7831.

²¹³ Ο Rolley διαπιστώνει ότι δεν υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ των πήλινων και των χάλκινων ειδωλίων που συνήθως αποδίδονται στο Άργος. Βλ. σχετικά Rolley 1969, σελ. 30 και Croissant 1992, σελ. 78.

τονισμένοι. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό είναι δυνατόν ν'ανιχνευθεί μόνο στο **αρ. 18** αφού για τα υπόλοιπα ειδώλια δεν υπάρχει δημοσιευμένη φωτογραφία που να δείχνει την πλαϊνή τους όψη .

Ίσως το πρωιμότερο χάλκινο ειδώλιο της σειράς αργίτικων ειδωλίων να είναι το **αρ. 14 (εικ. 10)**²¹⁴, το οποίο προέρχεται από μη χρονολογήσιμο στρώμα ενός «πρωτόγονου» κτιρίου²¹⁵. Το ειδώλιο είναι σανιδόμορφο, καθώς εκτός από δύο ελαφρά εξογκώματα στο ύψος των γεννητικών οργάνων και γλουτών, δεν αποδίδεται κανένας άλλος σωματικός όγκος. Η μορφή πληρεί όλες τις προϋποθέσεις για την απόδοσή της στο αργίτικο εργαστήριο: ρομβοειδή κορμό, σχεδόν πλήρη απουσία του λαιμού, απόδοση της μέσης, και ανυπαρξία άκρων ποδών. Το κεφάλι της μορφής θυμίζει πολύ εκείνο των **αρ. 15** και **18 (εικ. 11 και 14)**.

Ο κορμός του είναι επιμήκης σε σχέση με τα σκέλη του, στοιχείο που δείχνει την πρωιμότητά του²¹⁶. Αν και δεν απεικονίζεται η πλάγια όψη του ειδωλίου, μπορούμε να εικάσουμε από την περιγραφή του Kunze ότι θα ομοιάζει με τα μινωικά ειδώλια της μεταβατικής περιόδου από την Φανερωμένη (εικ. 16-17) και με το ειδώλιο ΑΕ20 της Οξφόρδης (εικ. 15), που προέρχεται από το σπήλαιο του Ψυχρού²¹⁷, ειδώλια με τα οποία εμφανίζουν χρονολογική και όχι μόνο συγγένεια και τα αρ. 1 και 2 του καταλόγου μας, και ίσως και με τα πρωτογεωμετρικά ειδώλια από την Αγία Τριάδα, το Ψυχρό και το ειδώλιο 1964.113 της Οξφόρδης²¹⁸. Επομένως δεν θα ήταν ατόπημα η χρονική ένταξή του στον 10^ο αι. π.Χ. , στην πρώιμη δηλαδή πρωτογεωμετρική περίοδο²¹⁹.

Όσον αφορά τα υπόλοιπα ειδώλια του εργαστηρίου, αυτά χρονολογούνται σε διαφορετικές χρονικές βαθμίδες. Το **αρ. 15 (εικ. 11)** ο Kunze το χρονολογεί στην γεωμετρική περίοδο, ίσως στον 9^ο αι. π.Χ., εντάσσοντάς το στην δεύτερη ομάδα

²¹⁴ Langdon 1984, σελ. 92-93, C 15 και Byrne 1991, σελ.30-32, αρ. 17

²¹⁵ Kunze 1944, σελ. 105

²¹⁶ Croissant 1992, σελ. 75

²¹⁷ Λεμπέση 2002, εικ. 17 (για το ειδώλιο ΑΕ 20 της Οξφόρδης) και εικ. 20-21 (για τα ειδώλια από την Φανερωμένη , (Μουσείο Ηρακλείου χ 2960 και 2961 αντίστοιχα).

²¹⁸ Λεμπέση 2002, εικ. 28 (για το ειδώλιο της Αγίας Τριάδας (Μουσείο Ηρακλείου χ 746), εικ. 29(για το ειδώλιο από το Ψυχρό (Μουσείο Ηρακλείου χ 2286) και εικ. 30 (για το ειδώλιο 1946.113 της Οξφόρδης)

²¹⁹ βλ. και Kunze 1967, σελ. 213-214 και σελ. 223 και Langdon 1984, σελ. 98

του²²⁰. Ο Byrne αποδέχεται την άποψη του Kunze και πιστεύει ότι το ειδώλιο θα πρέπει να χρονολογηθεί στις αρχές της γεωμετρικής περιόδου, δηλαδή στον 9^ο αι. π.Χ., καί ίσως στο άμισό του²²¹. Η Λεμπέση ωστόσο προτείνει μία υψηλότερη χρονολόγηση, τοποθετώντας το μαζί με τα **αρ. 1** και **2** στην πρόιμη πρωτογεωμετρική περίοδο, δηλαδή στον ύστερο 11^ο αι. π.Χ. ή στον πρώιμο 10^ο αι. π.Χ.²²².

Ελέγχοντας τις προτάσεις αυτές η τελευταία μοιάζει να είναι λίγο ακραία, καθώς στο **αρ.15** δεν υπάρχει δυσαρμονία στις αναλογίες των μελών του σώματος, στοιχείο που χαρακτηρίζει τα ειδώλια της πρωτογεωμετρικής περιόδου, όπως είδαμε κατά την εξέταση των **αρ. 1** και **2**. Βέβαια στην κρητική μεταλλοτεχνία υπάρχουν κάποια ειδώλια που αρχίζουν να εμφανίζουν πιο ισορροπημένες αναλογίες αλλά αυτά χρονολογούνται κατά την ύστερη πρωτογεωμετρική/πρόιμη γεωμετρική περίοδο²²³. Η έλλειψη φωτογραφίας που ν'απεικονίζει την πλαϊνή όψη του **αρ. 15** μας στερεί τη δυνατότητα να γνωρίζουμε εάν αυτό εμφανίζει την προς τα εμπρός χαρακτηριστική κάμψη των πρωτογεωμετρικών ειδωλίων.

Αναζητώντας παράλληλα στον κρητικό χώρο, κατορθώσαμε να εντοπίσουμε τρία ειδώλια, τα οποία χρονολογούνται από την μετανακτορική μέχρι την πρωτογεωμετρική περίοδο. Στην μετανακτορική περίοδο, χρονολογούνται δύο ειδώλια από το σπήλαιο του Ψυχρού²²⁴. Τα ειδώλια αυτά ομοιάζουν με το **αρ. 15** ως προς την απόδοση της κεφαλής καί του λαιμού. Η μετάβαση στο κεφάλι, γίνεται μέσω ενός τριγωνικού, σχεδόν ανύπαρκτου λαιμού. Το κεφάλι είναι επίπεδο και συμπιεσμένο, θυμίζοντας έντονα το ειδώλιο από την Ολυμπία. Στα ίδια σημεία ανιχνεύονται ομοιότητες με το ειδώλιο που εκτίθεται στο Antikenmuseum στο

---

²²⁰ Kunze 1967, σελ. 223-224.

²²¹ Byrne 1991, σελ. 31-32, αρ. 23

²²² Λεμπέση 2002, σελ. 301

²²³ Το χαρακτηριστικό αυτό απαντάται στο ειδώλιο γυναικείας μορφής από το Βρόκαστρο (Λεμπέση 2002, εικ. 37) Λεμπέση 2002, σελ. 70-71, εικ. 37.

²²⁴ Καί τα δύο ειδώλια βρίσκονται στην Οξφόρδη με αρ. Ευρετηρίου ΑΕ 1529 καί 1556 αντίστοιχα. Β. Verlinden 1984, αρ. 165-166, σελ. 211, πιν. 70.165-166. Η ερευνήτρια πιστεύει ότι τα δύο ειδώλια από το Ψυχρό, παριστάνουν βρέφη. Βλ. αυτόθι, σελ. 149-151. Η Naumann ωστόσο θεωρεί ότι το ειδώλιο με αρ. Ευρετηρίου ΑΕ 1529 εντάσσεται στην πρόιμη πρωτογεωμετρική καί όχι στην μετανακτορική περίοδο. Naumann 1976, σελ 51-52, 86, αρ. P4, πιν. 18.5

ανατολικό Βερολίνο, με αρ. ευρετηρίου 10825, και που προέρχεται από την Κρήτη²²⁵. Ωστόσο αν και υπάρχουν πολλές ομοιότητες, η δυσαναλογία των μελών του σώματος στα κρητικά ειδώλια, ενισχύει την αποδέσμευση του ειδώλιου της Ολυμπίας από την πρωτογεωμετρική περίοδο. Η ύπαρξη όμως τόσων και τέτοιου είδους ομοιοτήτων καταδεικνύει για μία ακόμη φορά την συμβολή των Κρητών καλλιτεχνών στην μεταλλοπλαστική παράδοση της Πελοποννήσου.

Σύγκρισή του **αρ. 15 (εικ. 11)** με το ειδώλιο από το Άργος ΕΑΜ 16551 (**εικ. 30**), του 9^{ου} αι. π.Χ., δεικνύει ότι το πρώτο βρίσκεται αν όχι στην ίδια χρονική βαθμίδα, σε λίγο νεώτερη. Οι αναλογίες των μορφών είναι σχεδόν ίδιες, αν και η φόρμα της κεφαλής είναι, όπως επισημαίνει η Λεμπέση²²⁶, διαφορετική. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό δεν μπορεί αναγκαστικά να σημαίνει την ένταξη σε διαφορετική χρονική βαθμίδα αλλά ίσως και να οφείλεται στο ότι χυτεύτηκαν από διαφορετικό καλλιτέχνη. Επιπλέον αν το **αρ. 15 (εικ. 11)** συγκριθεί με το ειδώλιο **αρ. 2 (εικ. 2)** εύκολα διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχουν και πολλές ομοιότητες μεταξύ τους. Το **αρ.15 (εικ.11)** φαίνεται να είναι πιο συμμετρικό και να αναπτύσσεται αρμονικά στο χώρο. Τα χέρια του δεν θυμίζουν σε τίποτα τα ραβδόσχημα άκρα των ειδωλίων **αρ. 1 και 2 (εικ. 1 και 2)**. Επομένως είναι πιθανότερη η ένταξή του **αρ. 15** στον 9^ο αι. π.Χ. παρά στον πρώιμο 10^ο αι. π.Χ.

Συγγενικά προς το **αρ.15** είναι τα ειδώλια **αρ. 16 και 17 (εικ. 12- 13)**, που όπως όλα δείχνουν εντάσσονται στην ίδια χρονική βαθμίδα. Το **αρ. 17(εικ. 13)** μάλιστα φορά και κράνος με προς τα πίσω καμπτόμενο λοφίο, όπως το **αρ. 15 (εικ. 11)** και το **αρ. 18 (εικ. 14)**.

Το τελευταίο ειδώλιο της σειράς είναι το **αρ. 18 (εικ.14)** το οποίο ο Kunze θεωρεί ότι ανήκει στην γεωμετρική περίοδο, δηλαδή στον 8^ο αι. π.Χ.²²⁷. Η Λεμπέση αντιπροτείνει μία υψηλότερη χρονολόγηση και θεωρεί ότι η β' ομάδα, στην οποία περιλαμβάνεται και το **αρ. 18 (εικ. 14)**, θα πρέπει να χρονολογηθεί στον ύστερο

²²⁵ Verlinden 1984, αρ. 209,σελ. 166,σημ 134,σελ , 217,πιν. 82.209. Και στην περίπτωση αυτή η Verlinden (σελ. 167) πιστεύει ότι παριστάνεται ένα βρέφος. Το πήλινο ειδώλιο από την Σαντορίνη, που αναφέρεται στην σημ. 134 της σελ. 166, δεν εμφανίζει καμμία ομοιότητα με το ειδώλιο της Ολυμπίας πέραν του σχεδόν ανύπαρκτου λαιμού

²²⁶ Λεμπέση 2002, σελ. 300-301, σημ. 1321

²²⁷ Kunze 1967, σελ. 234.

10^ο/πρώιμο 9^ο αι. π.Χ.²²⁸. Πιο κοντά στην αλήθεια φαίνεται να είναι η δεύτερη άποψη, αν και είναι λίγο υπερβολική. Σύγκριση με το σύμπλεγμα αλόγου- ανδρός B 4567 , που κοσμεί την λαβή ενός τρίποδα, που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.²²⁹ δεικνύει την απόσταση που υπάρχει μεταξύ του **αρ. 18 (εικ.14)** και του εν λόγω συμπλέγματος. Η ανδρική μορφή του συμπλέγματος έχει πιο συμμετρικές αναλογίες και μία πιο αρμονική ανάπτυξη στο χώρο απ' ότι το **αρ. 18**. Το κεφάλι είναι πλήρως διαμορφωμένο και έχουν αποδοθεί κάποια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του προσώπου όπως στόμα και αυτιά. Ο άνδρας του συμπλέγματος της πρώιμης ώριμης γεωμετρικής περιόδου, έχει αποκτήσει πια σταθερότητα και όγκο, δηλαδή έχει πια κατακτήσει την τρίτη διάσταση.

Τα στοιχεία αυτά δεν απαντώνται στο **αρ. 18**. Τα επιμηκυσμένα κάτω άκρα είναι στοιχείο πρωιμότητας και επιπλέον η μορφή δεν έχει όγκο. Αν και τα χέρια της βρίσκονται σε έκταση και ελαφρά υψωμένα προς τα άνω, δεν κατακτά την τρίτη διάσταση αφού στην ουσία παραμένει δισδιάστατη. Ο όγκος της μορφής αναπτύσσεται σε επιλεγμένα μόνο σημεία και κατά μήκος ενός κατακόρυφου άξονα. Το κεφάλι του ειδωλίου μας δεν είναι σφαιρικό αλλά μάλλον πεπεσμένο και επίπεδο. Το μόνο στοιχείο που του δίνει μία αίσθηση του βάθους είναι η παρουσία του κράνους με το λοφίο του.

Με βάση αυτά τα στοιχεία το ειδώλιο αυτό μοιάζει να βρίσκεται πιο κοντά στο ειδώλιο EAM 16551 από το Ηραίο του Άργους. Αν το ειδώλιο αυτό χρονολογείται στον πρώιμο 9^ο αι. π.Χ. δεν θα ήταν απίθανη η τοποθέτηση του **αρ. 18** στον ύστερο 9^ο αι.π.Χ.

---

²²⁸ Λεμπέση 2002, σελ. 302

²²⁹ Herrmann 1964, σελ. 45 και εικ. 30 και Croissant 1992, σελ. 75, πιν. 23.εικ. 9.

Η στήριξη των ειδωλίων

Η μεγάλη πλειοψηφία των ειδωλίων, φέρουν υπό τα πέλματά τους κατάλοιπα διφυών αυλών χύτευσης. Πρόκειται για τα **αρ. 4-10(εικ. 3-8)**, και ίσως τα **αρ. 11-12**. Τα κατάλοιπα αυτά φαίνεται ότι είχαν κάποια σχέση με τον τρόπο στήριξης των ειδωλίων. Οι αυλοί χρησίμευαν ως γόμφοι για την στερέωση του ειδωλίου. Μερικοί ερευνητές εξέφρασαν την άποψη ότι τα ειδώλια εμφυτεύονταν απευθείας στο έδαφος²³⁰. Το μικρό όμως ύψος των γόμφων αυτών είναι απαγορευτικό για τέτοιου είδους πρακτικές. Το πιθανότερο είναι να χρησιμοποιούνταν για τη στερέωση του ειδωλίου στον τόρμο μιας ξύλινης βάσης²³¹.

Αν λάβουμε υπόψη μας την πληθώρα των κρητικών στοιχείων που ανιχνεύονται στα χάλκινα ειδώλια της Ολυμπίας, διαγράφεται πιθανότερη η άποψη σύμφωνα με την οποία ο τρόπος αυτός στήριξης έχει υιοθετηθεί από την Κρήτη και όχι από την Ανατολή²³². Η Λεμπέση μάλιστα επισημαίνει ότι στα κρητικά ειδώλια η χρήση αγωγών – γόμφων ανάγεται στην 2^η χιλιετία π.Χ. Ο εικονογραφικός όμως τύπος που επιλεγόταν δεν ευνοούσε τη συχνή χρήση του στα ειδώλια της μινωικής περιόδου. Η κατάσταση όμως μεταβλήθηκε ριζικά στην τελευταία φάση της μετανακτορικής και της πρώιμης πρωτογεωμετρικής περιόδου οπότε και ο τύπος αυτός στήριξης έγινε συνηθέστερος²³³.

Από τα υπόλοιπα ειδώλια μόνο το **αρ. 2 (εικ. 2)** φέρει πλακίδιο στήριξης. Ο όρος οφείλεται στην Αγγελική Λεμπέση και με αυτόν χαρακτηρίζεται το λεπτό πλακίδιο επί του οποίου φέρονται οι μορφές και λειτουργεί όπως η «γραμμή εδάφους» και όχι όπως η βάση²³⁴.

Στο πρωτογεωμετρικό ειδώλιο **αρ. 2** απαντάται τέτοιο πλακίδιο στήριξης και όχι βάση. Η ευστάθεια του όμως δεν εξασφαλίζεται από ένα τόσο λεπτό και ακανονίστου σχήματος πλακίδιο. Από τα γνωστά για το ειδώλιο στοιχεία δεν είναι σαφές εάν υπό αυτό υπήρχε μεταλλικό στέλεχος που θα καθιστούσε δυνατή την

²³⁰ Verlinden 1984, σελ. 51, Bol 1985, σελ. 20

²³¹ Kunze 1944, σελ. 105, Kunze 1961, σελ. 140, σημ. 5 και Λεμπέση 2002, σελ. 177.

²³² Kunze 1961, σελ. 140, σημ. 5, Schweitzer 1969, σελ. 133, Byrne 1991, σελ. 31, σημ. 52

²³³ Λεμπέση 2002, σελ. 169-170

²³⁴ αυτόθι, σελ. 177, σημ. 587.

εμφύτευσή του στο έδαφος. Πιθανόν όμως να ήταν τοποθετημένο σε ξύλινη βάση και στερεωμένο με κάποια κολλητική ουσία²³⁵.

Το πάρισό του **αρ. 1 (εικ.1)** όμως δεν φέρεται επί πλακιδίου στήριξης. Τα επίπεδα και ελαφρώς προς τα άνω κεκαμμένα πέλματά του δεικνύουν ότι φερόταν επί ξύλινης βάσης. Το ειδώλιο στερεωνόταν με συρμάτινο σύνδεσμο σχήματος π, ο οποίος προσαρμοζόταν στα ανακαμπτόμενα άκρα των ποδιών του. Ο τύπος αυτός στήριξης απαντάται στην Κρήτη σε ειδώλια του τέλους της 2^{ης} και των αρχών της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. από το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου²³⁶.

Τέλος υπάρχει και μία ακόμη ομάδα ειδωλίων, τα οποία δεν έχουν ούτε αγωγούς/ γόμφους αλλά ούτε και πλακίδιο στήριξης. Πρόκειται για τα ειδώλια **αρ. 14-18 (εικ.10-14)**. Στο **αρ. 18 (εικ. 14)** το κατώτερο μέρος της κνήμης μαζί με τους άκρους πόδες και το όποιο στήριγμά του υπήρχε, έχουν αποκρουσθεί. Για τα υπόλοιπα ειδώλια της ομάδας αυτής δεν είναι σαφές εάν οι άκροι πόδες έχουν αποκρουσθεί ή εξαρχής δεν υπήρχαν²³⁷.

Το ειδώλιο **αρ. 14** δεν έχει πέλματα, όπως ίσως και τα άλλα ειδώλια της σειράς. Το γεγονός ότι στο εν λόγω ειδώλιο τα σκέλη είναι οξυκόρυφα ως προς την κατώτερη απόληξή τους ίσως να δεικνύει ότι αυτά τοποθετούνταν σε αντίστοιχους τóρμους που είχαν διανοιχθεί στον ξύλινο φορέα και στερεώνονταν με κάποιου είδους κολλητική ουσία²³⁸.

---

²³⁵ Σε ξύλινη βάση ειδωλίου από το Ηραίο της Σάμου είχε ανιχνευθεί άσφαλτος. Βλ. σχετικά Kyrielleis 1990, σελ. 25, σημ. 17 και Λεμπέση 2002, σελ. 178, σημ. 593.

²³⁶ Λεμπέση 2002, σελ. 183-184. Για τα κρητικά ειδώλια με όμοιο τρόπο στήριξης βλ. αυτόθι, αρ. 9-11, πιν. 9-11.

²³⁷ Πιθανότερη είναι η δεύτερη εκδοχή.

²³⁸ Βλ. σημείωση αρ. 235.

Η ερμηνεία των ειδωλίων

Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια από την Ολυμπία είναι εξαιρετικά σημαντικά για πολλούς και διαφόρους λόγους. Πέραν του γεγονότος ότι πρόκειται για τις αρχαιότερες παραστάσεις ανθρώπων σε χαλκό στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα ειδώλια αυτά μας παρέχουν αρκετές μαρτυρίες σχετικά με την κοινωνική θέση των αναθετών. Το γεγονός ότι είναι φιλοτεχνημένα σε χαλκό, δεικνύει ότι οι αναθέτες τους δεν ήταν απλοί άνθρωποι αλλά είχαν κάποια κοινωνική και οικονομική επιφάνεια, αφού είχαν την δυνατότητα να προσφέρουν στην θεότητα τόσο ακριβά αντικείμενα²³⁹.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των ειδωλίων της Ολυμπίας που παρουσιάσαμε, είναι η χειρονομία τους: τα χέρια είναι σε έκταση και κάμπτονται προς τα άνω. Σε κάποια από τα ειδώλια οι πήχεις διακρίνονται από τον βραχίονα και σχηματίζουν με αυτόν ορθή γωνία ενώ σε κάποια άλλα τα χέρια κάμπτονται τοξωτά²⁴⁰.

Η χειρονομία αυτή δεν εμφανίζεται στα χάλκινα ειδώλια της Ολυμπίας για πρώτη φορά αλλά αντίθετα έχει μακρά πορεία. Πρωτοεμφανίζεται στην Κρήτη κατά την MMIB περίοδο. Η παλαιότερη γνωστή παράσταση του τύπου αυτού απαντάται σε έναν σφραγιδόλιθο, που προέρχεται από το εργαστήριο σφραγιδολίθων του ανακτόρου των Μαλίων²⁴¹. Το αντικείμενο αυτό δεν είναι ωστόσο μοναδικό, αφού ο τύπος της μορφής με υψωμένα τα χέρια απαντάται όχι μόνο σε σφραγίδες ή σφραγίσματα της περιόδου αυτής αλλά και στη σύγχρονη αγγειογραφία²⁴². Στα πήλινα ειδώλια ωστόσο, ο τύπος μέχρι στιγμής είναι αμάρτυρος²⁴³.

---

²³⁹ Marinatos 2003, σελ. 132 και σημ. 14.

²⁴⁰ Τοξωτά κάμπτονται τα χέρια των όλων των ειδωλίων πλην των **αρ. 7,8,9** και ίσως και των **αρ. 11** και **12**.

²⁴¹ Αλεξίου 1958, σελ. 223-224 και πιν. ΙΑ, εικ. 5. Η ίδια μορφή απαντάται και σε ένα αργυρό διάδημα από τη Σίφνο, που βρίσκει τα ακριβή παράλληλά του στα ΠΜΠ-ΜΜΙ διαδήματα της Μεσαράς, με τα οποία πρέπει να είναι και σύγχρονα. βλ. Αλεξίου 1958, σελ. 226.

²⁴² Όπως για παράδειγμα το σφραγιστικό δαχτυλίδι από τον ταφικό πίθο του Σφουγγαρά της ΜΜΙ-Π, τον σφραγιδόλιθο από τον Μόγλο της ΜΜΠ, το σφράγισμα από την Φαιστό, της ΜΜΠ όσον αφορά τα αγγεία, η παράσταση απαντάται επάνω σε καμαραϊκά όστρακα από το σπήλαιο των Καμαρών, και την Φυλακωπή. βλ. Αλεξίου 1958, σελ. 224-226

²⁴³ Ρεθεμνιωτάκης 1998, σελ. 127

Στην τελευταία αυτή κατηγορία ευρημάτων, η χειρονομία των μεθ' υψωμένων χειρών ανιχνεύεται για πρώτη φορά στην ΥΜΙ²⁴⁴ περίοδο και αποτελεί το κατεξοχήν νεύμα των μετανακτορικών ειδωλίων. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο τύπος της μορφής μεθ' υψωμένων χειρών εμφανίζεται κατά την ΥΕΠ Α περίοδο²⁴⁵, κατόπιν μινωικής επιδράσεως, με τα πήλινα ειδώλια τύπου ψ²⁴⁶. Μία διαφορά μεταξύ των ελλαδικών ειδωλίων και των μινωικών είναι ότι τα χέρια των πρώτων κάμπτονται τοξωτά σε αντίθεση με τα κρητικά, όπου ο βραχίονας ξεχωρίζει από τον πήχυ. Κρητικό είναι εξάλλου και το στοιχείο της διάκρισης του αντίχειρα από τα άλλα δάχτυλα²⁴⁷.

Επειδή η χειρονομία ορίζεται σαν μία κίνηση χειρών και σώματος η οποία κωδικοποιεί ένα συγκεκριμένο νόημα, που μπορεί να γίνει κατανοητό από όλα τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας ή από τα μέλη μιας μικρότερης ομάδας²⁴⁸, η ερμηνεία της απασχόλησε αρκετούς μελετητές, οι οποίοι διετύπωσαν ποικίλες απόψεις. Η άποψη που έχει τους περισσότερους υποστηρικτές είναι εκείνη που θεωρεί ότι η εικονιζόμενη μορφή είναι θεότητα και με τα υψωμένα χέρια είτε ευλογεί είτε δέχεται την λατρεία των πιστών²⁴⁹. Υπάρχουν βέβαια και άλλες απόψεις όπως εκείνων που τις εμηνεύουν ως θρηνωδούς²⁵⁰, χωρίς όμως να έχουν τύχει ευρείας αναγνώρισης²⁵¹.

Ο Kunze, εξετάζοντας τα χάλκινα ειδώλια της Ολυμπίας, διετύπωσε μία τελείως διαφορετική άποψη. Σύμφωνα λοιπόν με εκείνον η χειρονομία των υψωμένων χειρών δεν δηλώνει ούτε χαιρετισμό ούτε ευλογία αλλά την αποκάλυψη του θείου, την επιφάνεια της θεότητας²⁵². Για να στηρίξει ακόμη περισσότερο την θέση του, ο Kunze θεώρησε πως το κράνος, που φορούν κάποια από τα εξεταζόμενα ειδώλια και κυρίως τα ύστερα ειδώλια, αποτελεί το διακριτικό χαρακτηριστικό του Διός και δηλωτικό του πολεμικού του χαρακτήρα²⁵³.

---

²⁴⁴ Η χρονολόγησή του αφορά τα ειδώλια αφού ο τύπος της θεάς μεθ' υψωμένων χειρών απαντάται στην Κρήτη ήδη από την ΜΜ Ιβ περίοδο. Αλεξίου 1958, σελ. 223-4

²⁴⁵ Ρεθεμνιωτάκης 1998, σελ. 103.

²⁴⁶ αυτόθι, σελ. 103, σημ. 32.

²⁴⁷ αυτόθι, σελ. 103, σημ. 328 και 329. Το στοιχείο αυτό απαντά στο ειδώλιο **αρ. 8**.

²⁴⁸ Wedde 1999, σελ. 912

²⁴⁹ Αλεξίου 1958, σελ. 246-248. Η πρώτη που δίνει αυτή την ερμηνεία είναι η Williams την οποία αποδέχονται τόσο ο Evans, όσο ο Μαρινάτος και ο Nilsson.

²⁵⁰ αυτόθι, σελ. 244-245

²⁵¹ αυτόθι, σελ. 207-214, όπου και αναλύονται όλες οι απόψεις για τα κρητομυκηναϊκά ειδώλια.

²⁵² Kunze 1946, σελ. 100, Αλεξίου 1958, σελ. 248

²⁵³ αυτόθι, σελ. 103-104

Με αυτή την άποψη συνετάχθηκε η μεγάλη πλειοψηφία των νεότερων μελετητών, όπως παραδείγματος χάριν ο Brandt²⁵⁴, ο Coldstream²⁵⁵, η Langdon²⁵⁶ και ο Byrne²⁵⁷.

Η αρχική σημασία της χειρονομίας όμως πιθανόν να μην είχε καμμία σχέση με την δήλωση ή την επιφάνεια της θεότητας. Με το νεύμα αυτό δεν πρέπει να εκφραζόταν η δέηση ή η ευλογία, αλλά μάλλον η επίκληση προς τον θεό²⁵⁸. Ίσως αυτό να έχει να κάνει με το γεγονός ότι η χειρονομία αυτή είναι δάνειο από την ανατολική εικονογραφία, όπου απαντάται από τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.²⁵⁹. Στις ανατολικές ωστόσο παραστάσεις, η μορφή με τα υψωμένα χέρια έχει υποβαθμισμένο ρόλο. Συνήθως πρόκειται για μία υποδεέστερη θεότητα που εισάγει τον πιστό ή κάποιον άλλο θεό στην κύρια θεότητα²⁶⁰ ή δέεται υπέρ κάποιου θνητού, χωρίς ο τελευταίος να παρίσταται²⁶¹. Η χειρονομία γίνεται σύμβολο της μινωικής θεάς κάποια στιγμή μεταξύ της νεοανακτορικής και της μετανακτορικής περιόδου, όπως άλλωστε δείχνουν και τα ευρήματα από το Ιερό των Διπλών πελέκεων. Εκεί βρέθηκαν τέσσερα ειδώλια μικρού μεγέθους που εικονίζουν είτε λάτρεις είτε αναθέτες, όπως δείχνει η χειρονομία της αφής των μαστών. Η κεντρική μορφή, η οποία έχει υψωμένα και τα δύο της χέρια, είναι η θεά, όπως άλλωστε αποδεικνύει και το πουλί που κάθεται επάνω στο κεφάλι της²⁶². Δηλαδή εκτός από την χειρονομία της μορφής υπάρχει και κάποιο διακριτικό χαρακτηριστικό (attributum), δηλωτικό του θεϊκού χαρακτήρα της²⁶³.

Ο Müller – Karpe όμως αντιτίθεται στον θεϊκό χαρακτήρα της χειρονομίας. Μάλιστα προχωρεί ακόμη περισσότερο, αμφισβητώντας την υπόθεση ότι η μορφή

---

²⁵⁴ Brandt 1965, σελ. 39-40

²⁵⁵ Coldstream 1977, σελ. 12. Ο ίδιος στη σελ. 4 θεωρεί ότι η χειρονομία αυτή εκφράζει την επιφάνεια της θεότητας και στα μινωικά πήλινα ειδώλια.

²⁵⁶ Langdon 1984, σελ. 91-92. Για το **αρ. 14** όμως εκφράζει αμφιβολίες για το αν απεικονίζει τον Δία ή κάποια άλλη θεότητα. Θέτει όμως και το ερώτημα μήπως τα ειδώλια που δεν φέρουν κάποιου είδους κεφαλοκάλυμμα, παριστάνουν τους αναθέτες και όχι κάποιον θεό.

²⁵⁷ Byrne 1991, σελ. 32-33, σελ. 35

²⁵⁸ Ρεθεμνωτάκης 1998, σελ. 153, σημ. 545. του ίδιου 2001, σελ. 131

²⁵⁹ Αλεξίου 1958, 239-243 και Ρεθεμνωτάκης 1998, σελ. 153-154

²⁶⁰ Ρεθεμνωτάκης 1998, σελ. 154, σημ. 549.

²⁶¹ Αλεξίου 1958, σελ. 239 και Ρεθεμνωτάκης 2001, σελ. 131

²⁶² Ρεθεμνωτάκης 2001, σελ. 133. Για τη σημασία και άλλων διακριτικών χαρακτηριστικών πέραν της χειρονομίας βλ. και Brandt 1965, σελ. 25.

²⁶³ Rutkowski 1981, σελ. 118

που έχει τα χέρια υψωμένα και φέρει και κάποιο επιπλέον διακριτικό χαρακτηριστικό (μεγαλύτερο ύψος, να κρατά φίδια, ένα πτηνό να κάθεται στο στέμμα της κ.α.) είναι η θεότητα. Υποστηρίζει ότι είναι ένας άνθρωπος που αναπαράγει μία τελετουργική χειρονομία μέσω της οποίας ο πιστός και η θεότητα έχουν μια πιο στενή επαφή²⁶⁴.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω η χειρονομία απαντάται και στα μυκηναϊκά πήλινα ειδώλια τύπου ψ. Αυτά μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν τα ειδώλια μεγάλου μεγέθους που είναι αναμφίβολα λατρευτικά, όπως για παράδειγμα τα ειδώλια από το λατρευτικό κέντρο²⁶⁵ και από το Κτίριο των Ειδώλων²⁶⁶ των Μυκηνών. Στην δεύτερη εντάσσονται τα μικρού μεγέθους πήλινα ειδώλια που αποτελούν και τη μεγάλη πλειοψηφία. Ο τόπος ευρέσεώς τους ποικίλλει (έχουν βρεθεί σε παιδικούς τάφους, σε οικισμούς, σε ιερά) και για το λόγο αυτό δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών για τον χαρακτήρα τους. Πολλοί υποστήριξαν ότι είναι αθύρματα, άλλοι ότι είναι θεές²⁶⁷, με τη δεύτερη εκδοχή να είναι και η πιθανότερη²⁶⁸.

Αυτές φαίνεται να είναι οι καταβολές της χειρονομίας των χάλκινων ειδωλίων που εξετάζουμε. Δεν έχει και μεγάλη σημασία εάν ο καλλιτέχνης επηρεάστηκε από τα μυκηναϊκά ειδώλια τύπου ψ²⁶⁹ ή από τα μινωικά ειδώλια²⁷⁰, αφού η απώτερη καταγωγή του τύπου είναι μινωική.

Τα ειδώλια όμως που έχουν τα χέρια υψωμένα, τόσο τα μινωικά όσο και τα μυκηναϊκά είναι γυναικεία και όχι ανδρικά. Δημιουργείται λοιπόν ένα κενό όσον αφορά τη μεταβίβαση της χειρονομίας από την γυναικεία στην ανδρική μορφή. Τη λύση στο πρόβλημα αυτό, φαίνεται πως δίνουν τα πήλινα ανδρικά ειδώλια από τις Μυκήνες²⁷¹, τη Φυλακωπή²⁷² και τον Πόρο Ηρακλείου²⁷³, τα οποία συμπληρώνουν

---

²⁶⁴ Müller- Karpe 1959, σελ. 79-81

²⁶⁵ Taylour 1991, σελ. 58,59, εικ. 39 και Βασιλικού 1995, σελ. 256, εικ. 189

²⁶⁶ Βασιλικού 1995, σελ. 253-256, εικ. 180-188

²⁶⁷ Taylour 1991, σελ. 62-63

²⁶⁸ Nicholls 1970, σελ. 7 και Βασιλικού 1995, σελ. 259-260.

²⁶⁹ Herrmann 1962, σελ. 30-31, Rolley 1986, σελ. 60-61, Byrne 1991, σελ. 31

²⁷⁰ Kunze 1944, σελ. 106, σημ. 1, Byrne 1991, σελ. 116-118, Λεμπέση 2002, σελ. 300, σημ. 1314 και 1315.

²⁷¹ Taylour 1991, σελ. 52, εικ. 30.

²⁷² Renfrew 1985, σελ. 223-230, πιν. 35-37

²⁷³ Πρόκειται για ένα μικρό και σχηματοποιημένο ειδώλιο που χρονολογείται στην ΥΜΠΙΑ2- Β περίοδο. Βλ. Ρεθεμνωτάκης 1998, σελ. 163, πιν. 84α-γ. Το εύρημα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό γιατί είναι λίγο προωμότερο από τα ειδώλια της Φυλακωπής και των Μυκηνών.

το κενό που υπάρχει. Ορισμένοι μάλιστα ερευνητές, με αφορμή αυτά τα ειδώλια, υποστήριξαν ότι ο τύπος του ανδρός μεθ' υψωμένων χειρών κατάγεται από τα ειδώλια της εποχής του Χαλκού²⁷⁴.

Ελέγχοντας την άποψη αυτή διαπιστώσαμε τα εξής: για τα ανδρικά ειδώλια των Μυκηνών έχουν διατυπωθεί βάσιμες αμφιβολίες για το κατά πόσον είναι ανδρικά. Το μοναδικό κριτήριο για την ένταξή τους στο ανδρικό φύλο είναι η απουσία μαστών και μακριών πλοκάμων και η ύπαρξη προτεταμένου θώρακα²⁷⁵. Οι περισσότεροι ερευνητές όμως δέχονται, κυρίως μετά από την αποκάλυψη των ανδρικών ειδωλίων στη Φυλακωπή, ότι τα ειδώλια είναι αδιακρίτως ανδρικά ή γυναικεία. Ο καλλιτέχνης δεν ενδιαφερόταν να δώσει ιδιαίτερη σημασία στην απόδοση του φύλου αλλά στον θρησκευτικό συμβολισμό²⁷⁶. Επίσης ο θειικός χαρακτήρας που συχνά τους αποδίδεται αμφισβητείται έντονα, αφού η θέση των χειρών τους ποικίλλει και δεν ακολουθείται κάποιο συγκεκριμένο σχήμα που να δηλώνει την θεική υπόσταση της μορφής²⁷⁷.

Τα ειδώλια από την Φυλακωπή²⁷⁸ (εικ. 32-34) από την άλλη αν και είναι όντως ανδρικά, δεν αναπαράγουν τον τύπο της χειρονομίας που εξετάζουμε. Τα χέρια εκτείνονται προς τα εμπρός και όχι προς τα πλάγια. Οι καρποί είναι σφιγμένοι και φέρονται προς το εσωτερικό των χειρών. Η χειρονομία αυτή απαντάται σε κρητικά ειδώλια που χρονολογούνται από τη νεοανακτορική μέχρι και τη γεωμετρική περίοδο²⁷⁹. Το νεύμα αυτό δεν δεικνύει τον θειικό χαρακτήρα του ειδωλίου αλλά φαίνεται πως είναι τελετουργικό²⁸⁰, δηλαδή χαρακτηρίζει τους λάτρεις της θεότητας²⁸¹. Για το λόγο αυτό απαντάται και σε αρκετά ανδρικά ειδώλια, όπως και στην περίπτωση της Φυλακωπής. Ο τύπος είναι σίγουρα κρητικός και από εκεί

---

²⁷⁴ Hiller 1983, σελ. 93. Στην ίδια σελίδα αποδέχεται την ταύτιση του Kunze

²⁷⁵ Taylour 1991, σελ. 52.

²⁷⁶ Βασιλικού 1995, σελ. 223-225

²⁷⁷ Himmelmann 2002, σελ. 99, σημ. 22

²⁷⁸ Εκτός από τα ειδώλια που εικονίζονται στην παρούσα εργασία υπάρχουν και άλλα δύο ειδώλια. Βλ. Renfrew 1985, SF 1544 και SF1520, πιν. 6.13

²⁷⁹ Verlinden 1984, αρ. 123, 175, 177, 198, 216, 217, 218, 220, 223 και Naumann 1976, P2, P10, P20.

²⁸⁰ Λεμπέση 2002, σελ. 300, σημ. 1318 και σελ. 212-213, όπου και απορρίπτεται η υπόθεση ότι η χειρονομία τους είναι ανατολικής προελεύσεως. Σύμφωνα με την Λεμπέση η χειρονομία είναι κρητική και υιοθετήθηκε από τους Κυκλαδίτες.

²⁸¹ Αλεξίου Στ., ΑΔ 18 (1963), σελ. 313. Γίνεται αναφορά στο ειδώλιο από την Αξό Ρεθύμνης της ΜΜΙΙΙ περιόδου. Το ειδώλιο αυτό είναι το 198 της Verlinden 1984.

φαίνεται πως πέρασε στην Πελοπόννησο και ίσως και στη βόρεια Ευρώπη²⁸². Η Λεμπέση μάλιστα θεωρεί ότι οι περισσότερες ανδρικές μορφές της Φυλακωπής στα προτεταμένα χέρια τους κρατούσαν όπλα, κατ'αναλογία προς τα χάλκινα ειδώλια από τη Σύμη Βιάννου²⁸³.

Τέλος το πήλινο ειδώλιο από τον Πόρο Ηρακλείου είναι αποσπασματικά σωζόμενο. Τα χέρια έχουν θραυστεί στο ύψος των ώμων. Η σωζόμενη γένεση των βραχιόνων όμως μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι η στάση των χεριών ήταν όμοια με εκείνη των ειδωλίων από την Φυλακωπή, οπότε ισχύει η ίδια επιχειρηματολογία.

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι η χειρονομία των μεθ'υψωμένων χειρών δεν απαντάται σε ανδρικά ειδώλια, μινωικά ή μυκηναϊκά. Αντιθέτως πρόκειται για έναν τύπο που για πρώτη φορά απαντάται στην Ολυμπία. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Kunze να ισχυριστεί πως πρόκειται για έναν καθαρά ηλείο τύπο²⁸⁴.

Εκτός από τους υποστηρικτές της θεϊκής υπόστασης των εικονιζομένων μορφών υπάρχουν και άλλοι ερευνητές που διατυπώνουν μία διαφορετική άποψη: σύμφωνα λοιπόν με αυτούς τα ειδώλια δεν παριστάνουν θεϊκές μορφές αλλά ανθρώπινες. Ο πρώτος που τάχθηκε εναντίον της άποψης του Kunze ήταν ο Jantzen, ο οποίος θεωρεί ότι τα ειδώλια δεν παριστάνουν θεϊκές μορφές αλλά ανθρώπινες. Σύμφωνα με τον ίδιο, στις πρώιμες περιόδους οι εικόνες των θεών δεν είχαν ανθρώπινη μορφή αλλά ανεικονική. Για τον λόγο αυτό τα είδωλα ήταν από ξύλο και είχαν τη μορφή σανίδας ή κίονα. Επιπλέον δεν θεωρεί ότι τα ειδώλια της Ολυμπίας είναι εικόνες θεών καθώς το μέγεθός τους είναι εξαιρετικά μικρό²⁸⁵.

Ακολουθεί ο Hampe, ο οποίος παρατήρησε ότι η χειρονομία των ειδωλίων της Ολυμπίας μπορεί να δεικνύει ότι έχουμε να κάνουμε με αναθέτες και όχι με θεό²⁸⁶.

---

²⁸² Λεμπέση 2002, σελ. 264-265

²⁸³ αυτόθι, σελ. 212-213

²⁸⁴ Kunze 1961, σελ. 141. Ο τύπος όμως απαντάται και σε άλλα ειδώλια, εκτός Ολυμπίας όπως στο χάλκινο ειδώλιο αγνώστου προελεύσεως που βρίσκεται στην αρχαιολογική συλλογή του Μονάχου βλ. σχετικά Himmelmann 2002, σελ. 99 και εικ. 26 και το χάλκινο ειδώλιο από τον Αετό Ιθάκης με αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Ιθάκης E 188 βλ. Langdon 1984, C 82, σελ. , 88,94 και 214 και εικ. στη σελ. 367.

²⁸⁵ Jantzen 1960, σελ. 18

²⁸⁶ Hampe 1963, σελ. 146-147 και του ίδιου 1965, σελ. 76-77

Ένας ακόμη ερευνητής που διετύπωσε τις επιφυλάξεις του όσον αφορά την ερμηνεία της χειρονομίας είναι ο Neumann. Σύμφωνα με αυτόν η χειρονομία που στην μινωική τέχνη χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει τους λάτρεις και των δύο φύλων, στην πρώιμη ελληνική τέχνη ερμηνεύτηκε άστοχα ως δήλωση της επιφάνειας της θεότητας. Την περίοδο αυτή η χειρονομία δεν δηλώνει αποκλειστικά και μόνο την θεϊκή υπόσταση της εικονιζόμενης μορφής αλλά χρησιμοποιείται ποικιλότροπα: μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο για λατρευτικούς όσο και για χρηστικούς λόγους, μπορεί να δηλώσει ευρέως αποδεκτά (internationale) ή προσωπικά συναισθήματα²⁸⁷.

Η Simon διατυπώνει τις ίδιες επιφυλάξεις και αναφέρει πως η χειρονομία των υψωμένων χειρών απαντά τόσο στα ειδώλια θεών όσο και στα ειδώλια λάτρων κατά την ύστερη χαλκοκρατία. Μέσω αυτής της χειρονομίας, η δύναμη και η ευλογία της θεάς μεταβιβάζεται στον πιστό, ο οποίος αναπαράγει την χειρονομία της. Σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια το πιθανότερο είναι στα χάλκινα ειδώλια της Ολυμπίας να έχουμε παραστάσεις των αναθετών παρά του Διός²⁸⁸. Όσον αφορά τον χαρακτηρισμό του Διός ως «επιφαινόμενου» η Simon παρατηρεί ότι τέτοια επίκληση δεν απαντάται πουθενά²⁸⁹.

Ο τελευταίος που εκφράζει αμφιβολίες όσον αφορά την ταύτιση του Kunze είναι ο Himmelmann. Ο ερευνητής δέχεται ότι η χειρονομία των υψωμένων χειρών μπορεί ν' αποδοθεί τόσο σε θεϊκές όσο και σε ανθρώπινες μορφές και επισημαίνει πως η παρουσία πετάσου σε ορισμένα από τα χάλκινα ειδώλια της Ολυμπίας τα αποδεσμεύει από την ταύτισή τους με τον Δία. Πιθανότερη, είναι κατά την γνώμη του η απεικόνιση των αναθετών, εκφράζει όμως αμφιβολίες όσον αφορά τον τρόπο απόδοσής τους εάν έχουμε δηλαδή απόδοση της πραγματικότητας ή μία αφηρωισμένη εικόνα. Για τα ειδώλια που φέρουν κράνος δέχεται την διάθεση να δοθεί μία «ηρωική» χροιά στο θέμα²⁹⁰.

Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηρίξει κανείς ότι κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους η χειρονομία αυτή απώλεσε την ιδιότητα να δηλώνει την θεϊκή φύση της εικονιζόμενης μορφής. Ίσως για το λόγο αυτό να την απαντούμε και σε μία

---

²⁸⁷ Neumann 1965, σελ. 92 και σημ. 387.

²⁸⁸ Simon 1969, σελ. 26-27

²⁸⁹ Simon RE suppl. XV, σελ. 1420

²⁹⁰ Himmelmann 2002, σελ. 99

οινοχόη της ΜΓΠ περιόδου από το Άργος (εικ. 35-36). Πρόκειται για την πρωιμότερη παράσταση ανθρώπου στην κεραμική παραγωγή του Άργους²⁹¹. Απεικονίζονται δύο ανθρώπινες ιστάμενες μορφές²⁹² με τα δύο τους χέρια υψωμένα κατά το πρότυπο της μινωικής χειρονομίας. Για την παράσταση αυτή δεν έχει υποστηριχθεί ότι έχουμε να κάνουμε με θεϊκές μορφές, πράγμα απίθανο²⁹³, αφού το αγγείο αυτό ήταν κτέρισμα ταφής. Μία παρόμοια μορφή παριστάνεται σε πυξίδα της ίδιας περιόδου (εικ. 37)²⁹⁴.

Πέραν των συμπερασμάτων που συνάγονται από τη μελέτη της χειρονομίας, υπάρχουν και άλλα στοιχεία που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ταύτιση του Kunze είναι εσφαλμένη.

Το όνομα του Διός μαρτυρείται ήδη από την εποχή του Χαλκού. Αναγράφεται σε πινακίδες της γραμμικής Β από την Πύλο, την Κνωσό και τα Χανιά²⁹⁵. Από την περίοδο αυτή υπάρχουν και μερικές παραστάσεις του, για τις οποίες όμως δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών²⁹⁶. Για τους περισσότερους μελετητές οι πρώτες βεβαιωμένες παραστάσεις του Διός εμφανίζονται γύρω στο 700 π.Χ. οπότε και ο θεός εικονίζεται αγένειος, να φέρει τα κατεξοχήν διακριτικά χαρακτηριστικά του δηλαδή τον αετό, τον κεραυνό ή κεραυνούς ή το ξίφος ή το σκήπτρο²⁹⁷. Όλες οι προηγούμενες παραστάσεις του θεού είναι επισφαλείς και συχνά εκφράζονται αντικρουόμενες απόψεις.

Στην κατηγορία αυτών των παραστάσεων εμπίπτουν και τα χάλκινα ειδώλια που εξετάζουμε. Η ταύτιση με τον Δία έγινε με έναν και μόνο γνώμονα, δηλαδή με το ότι βρέθηκαν στην Ολυμπία. Ο Δίας επιφανόμενος δεν μαρτυρείται στα κείμενα

---

²⁹¹ Coldstream 2003, σελ. 376 και Paléologou 1980, σελ. 75-84 και εικ. 1-4. Παρόμοια είναι και η μορφή που εικονίζεται στην πυξίδα ΜΓ Π που βρέθηκε στον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο 1 κατά την ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Φρύξου Μακρή. Βλ. σχετικά ΑΔ 18 (1963), σελ. 57-58 και πιν. 70β

²⁹² Το φύλο των μορφών δεν δηλώνεται και έτσι δεν γνωρίζουμε εάν είναι ανδρικές ή γυναικείες. Βλ. Paléologou 1980, σελ. 77

²⁹³ Εύστοχα σημειώνει ο Brommer την τάση των ερευνητών να ερμηνεύουν τις μορφές σε αγγεία ως ανθρώπινες και τις μορφές σε χάλκινα ειδώλια ως θεϊκές. Βλ. Brommer 1986, σελ. 48.

²⁹⁴ Βρέθηκε στον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο 1 κατά την ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Φρύξου Μακρή. Βλ. σχετικά ΑΔ 18 (1963), σελ. 57-58 και πιν. 70β

²⁹⁵ Tiverios et alii, 1997, σελ. 310

²⁹⁶ Πρόκειται για τη Σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας, τον Κρατήρα του Διός από τη Λευκωσία, και το πήλινο ειδώλιο από το δωμάτιο των ειδώλων των Μυκηνών που κρατά πέλεκυ και σκήπτρο(ς). βλ. σχετικά Tiverios et alii 1997, σελ. 315.

²⁹⁷ αυτόθι, σελ. 318.

και δεν πρέπει να υπήρχε και αντίστοιχος τύπος στην τέχνη. Επομένως τα ειδώλια αυτά θα πρέπει να απεικονίζουν κάτι διαφορετικό και όχι τον Δία²⁹⁸.

Πέραν τούτου δεν γνωρίζουμε πότε εισήχθη η λατρεία του Διός στην Ολυμπία. Πιθανότατα να προηγήθηκε η λατρεία μίας γυναικείας θεότητας, ίσως της Ήρας²⁹⁹ ή κάποιας άλλης θεάς. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη σε συνδυασμό με την τάση να ταυτίζονται οι μορφές των ειδωλίων και μάλιστα των χάλκινων ,με θεούς ή θεές³⁰⁰, θα περίμενε κανείς, για τα πρώιμα τουλάχιστον ειδώλια της Ολυμπίας , να είναι στην πλειοψηφία τους γυναικεία. Αυτό όμως δεν συμβαίνει.

Η μεγάλη πλειοψηφία των ειδωλίων φορά κράνος (αρ. 6,7,8,9,13,15,16,17,18). Πρόκειται για ένα είδος κωνικού κράνους χωρίς παραγναθίδες, και με λοφίο που κάμπτεται προς τα πίσω. Το στοιχείο αυτό και μόνο κατατάσσει τις μορφές στην κατηγορία του πολεμιστή και άρα του πολίτη.

Μία σημαντική στιγμή στη ζωή του εφήβου ήταν όταν εκείνος εντασσόταν ολοκληρωτικά στην πόλη, ένταξη η οποία είχε δύο βασικές μορφές: όταν παίρνει τα όπλα του και γίνεται πολεμιστής και όταν παντρεύεται. Όσο και οι δύο όροι δεν πραγματώνονται παραμένει στην κατάσταση του νέου άνδρα που δρά στο περιθώριο της πόλης , αφού εντάσσεται και δεν εντάσσεται σ'αυτήν³⁰¹. Αν και τις πληροφορίες αυτές τις αντλούμε από μεταγενέστερες της περιόδου που εξετάζουμε μαρτυρίες και πρακτικές, ωστόσο θεωρούνται ότι είναι αρχαίες πρακτικές εκμαθήσεως του μελλοντικού ρόλου των νέων ανδρών , ως πολιτών και αρχηγών της οικογενείας, δηλαδή ως μελών της κοινότητας³⁰². Η σημαντικότητα της ιδιότητας αυτής προκύπτει και από την παρουσία ενός ιδιόμορφου συντάγματος στην Κρήτη, στο ιερό της Σύμης- Βιάννου³⁰³. Πρόκειται για σύνταγμα δύο κρανοφόρων μορφών, που πιάνονται από το χέρι(εικ. 38). Σύμφωνα με την ερμηνεία της Λεμπέση, στο

---

²⁹⁸ Αυτόθι, σελ. 318

²⁹⁹ Η Moustaka 2002, σελ. 306, υποστηρίζει ότι προηγήθηκε η εισαγωγή της λατρείας του Διός και ακολούθησε εκείνης της Ήρας, που πιθανότατα να έλαβε χώρα μετά από την κατασκευή του Ναού του Διός. Όμως η πρωιμότητα της λατρείας της Ήρας μαρτυρείται και από τον Πausανία (V,8,1), αφού ο Κλύμενος μαζί με τους Ολυμπιακούς αγώνες ίδρυσε και βωμό προς τιμήν της Ήρας.

³⁰⁰ Brommer 1986, σελ. 48

³⁰¹ Vernant 1983, σελ. 161-162.

³⁰² αυτόθι , σελ. 161. Ίσως το ρήμα *κουρίζειν* που χρησιμοποιείται από τον Όμηρο και τον Ησίοδο, να αναφέρεται σε τέτοιου είδους τελετές μετάβασης βλ. Graf 2003, σελ. 9

³⁰³ Λεμπέση 2002, σελ.18 214-219, αρ. 15, πιν. 15 . Το σύνταγμα βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου με αρ. Ευρετηρίου 3137.

σύνταγμα αυτό εικονίζεται ο μελλοντικός μάχιμος νέος (*ερώμενος*), ο οποίος έχει μικρότερο μέγεθος και ο ενήλικας υπερασπιστής της πόλης (*φιλήτορας*), που ταυτίζεται με το μεγαλύτερου μεγέθους ειδώλιο. Η ταύτιση αυτή στηρίζεται και σε μία μαρτυρία του Στράβωνα (X 483), σύμφωνα με τον οποίο το κορυφαίο δρώμενο της αγωγής των παιδιών ήταν το τελετουργικό της παρουσίασης του μελλοντικού μάχιμου νέου από τον ενήλικα υπερασπιστή της πόλης στο λαό της πόλης (*ανδρείον*)³⁰⁴. Ο εικονογραφικός τύπος του ανδρικού ζεύγους ίσως είναι μινωικής δημιουργίας καθώς υπάρχει ένα πήλινο ειδώλιο αποσπασματικά σωζόμενο από την Αγία Τριάδα (**εικ. 39**), και χρονολογούμενο στην ΥΜΙΙ περίοδο³⁰⁵.

Ο τύπος δεν απαντάται μόνο την Κρήτη αλλά και στην Ολυμπία όπου αντιπροσωπεύεται με δύο συντάγματα. Και τα δύο είναι αποσπασματικά σωζόμενα και εικονίζονται δύο ανδρικές μορφές. Στην πρώτη περίπτωση (**εικ. 40**) τα χέρια των δύο μορφών είναι ενωμένα κατά το πρότυπο των μορφών από την Αγία Τριάδα και τη Σύμη Βιάννου. Το σύνταγμα αυτό χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο³⁰⁶. Το δεύτερο σύνταγμα αποτελείται από δύο ειδώλια τα οποία διατηρούνται από το ύψος της μέσης και κάτω (**εικ. 41**). Λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους τα ειδώλια αυτά δεν φαίνονται να συνδέονται άμεσα. Οι έντονες ομοιότητες όμως που αυτά εμφανίζουν οδήγησαν την Λεμπέση να εικάσει ότι έχουμε να κάνουμε με ένα παρόμοιο σύνταγμα, υπόθεση που υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι οι μορφές φέρονταν στο ίδιο πλακίδιο στήριξης³⁰⁷. Τα ειδώλια αυτά δεικνύουν ότι στο ιερό της Ολυμπίας λάβαιναν χώρα τέτοιου είδους τελετουργίες, όπως αυτές που μας περιγράφει ο Στράβωνας για τους Κρητικούς. Στην περίπτωση αυτή, οι τελετές θα έχουν να κάνουν μάλλον με την Ήρα παρά με τον Δία, καθώς εκείνη μαζί με κάποιους άλλους θεούς, όπως ο Απόλλωνας, η Αρτέμιδα, ο Ερμής και η Αφροδίτη, προστατεύουν τον νεαρό κατά την διαδικασία της μετάβασης από την εφηβεία στην

³⁰⁴ αυτόθι, σελ. 219 και σημ. 824

³⁰⁵ αυτόθι, σελ. 216, σημ. 810 και εικ. 154.

³⁰⁶ Heilmeyer 1972, σελ. 80-81, αρ. 220, πιν. 38. Ο Heilmeyer θεωρεί ότι πρόκειται για δύο ηνιόχους και τα χρονολογεί στην γεωμετρική περίοδο (800-775π.Χ.). Η Λεμπέση προτείνει μία υψηλότερη χρονολόγηση και πιστεύει ότι ανήκουν στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Στην ίδια ανήκει και η παρατήρηση ότι δεν πρόκειται για ηνιόχους αλλά για ζεύγος *ανδρείου και ερώμενου*. Βλ. σχετικά Λεμπέση 2002, σελ. 216, σημ. 811.

³⁰⁷ Λεμπέση 2002, σελ. 216.

ώριμη ηλικία³⁰⁸. Η Ήρα είναι η προστάτρια του γάμου. Τα κοπάδια και οι βοσκότοποι είναι αφιερωμένα σε αυτήν. Είναι δηλαδή οι χώροι που βρίσκονται μεταξύ του πολιτισμένου, ανθρώπινου χώρου και του άγριου χώρου του κυνηγιού. Η θεά εξαιτίας του ονόματός της, που συγγενεύει με τη λέξη *ήρως*, συντροφεύει τους ήρωες στην πορεία της ωρίμανσής τους τόσο προς το γάμο όσο και προς τη μάχη.³⁰⁹

Η ανάθεση όμως των ειδωλίων στον Δία δεν θα πρέπει να απορριφθεί. Από τα Ομηρικά Έπη πληροφορούμαστε ότι οι πολεμιστές προσεύχονται σ' αυτόν πριν αναχωρήσουν για το πεδίο της μάχης (E, 174, H, 179) γιατί είναι υπεύθυνος για την καταστροφή πολλών πόλεων (Δ 164-168). Είναι επίσης ο προστάτης των όρκων και των υποσχέσεων, ακόμη και αν δεν τον επικαλούνται (Δ 160, H 69, 411)³¹⁰. Όμως και η Ήρα έχει παρόμοιες ιδιότητες: και εκείνη είναι μία θεότητα της σφαγής (A 55, B 166, E 761-766). Στη μάχη ρίχνεται μαζί με την Αθηνά (U 381-395). Δεν διστάζει να προκαλέσει τον Άρη σε μάχη (E 762-763) και όταν βρίσκεται ανάμεσα στους ανθρώπους η δίψα της για αίμα παρομοιάζεται με εκείνη του λιονταριού (E 778-786).

Η πολεμική υπόσταση της θεάς δεν πρέπει ωστόσο να σκιάζει την ερωτική της: Η Ήρα είναι η σύντροφος του Δία με την οποία ο βασιλιάς των θεών και των ανθρώπων, χαίρεται να συνευρίσκεται ερωτικά³¹¹. Αυτός ο συνδυασμός του πολεμικού και του ερωτικού στοιχείου είναι που κάνει τη θεά δημοφιλή στους Έλληνες των πρώιμων περιόδων³¹².

Μία μικρή ομάδα ειδωλίων δεν φέρει κράνος αλλά πέτασο (**αρ. 2,4,5**). Το κεφαλοκάλυμμα αυτό είναι ένα είδος σκιαδίου, το οποίο απαντάται σε μυκηναϊκές παραστάσεις³¹³ και ειδώλια³¹⁴ χωρίς ωστόσο να έχει θρησκευτική σημασία³¹⁵. Το ίδιο κεφαλοκάλυμμα παριστάνεται και σε χάλκινα πρωτογεωμετρικά ειδώλια από την Κρήτη και σε ένα χάλκινο ειδώλιο από τους Δελφούς³¹⁶.

---

³⁰⁸ Marinatos 2003, σελ. 131

³⁰⁹ Kossatz-Deissmann, 1988, σελ. 659

³¹⁰ Vermeule 1974, σελ. 81-82

³¹¹ αυτόθι, σελ. 83

³¹² αυτόθι, σελ. 83

³¹³ Byrne 1991, σελ. 131,

³¹⁴ Kunze 1967, σελ. 214

³¹⁵ Byrne 1991, σελ. 131

³¹⁶ αυτόθι, σελ. 131

Στην Ολυμπία το είδος αυτό του κεφαλοκαλύμματος το φορά ένας αναβάτης και αρκετοί ηνίοχοι³¹⁷, ανεξαρτήτως εργαστηρίων. Έτσι απαντάται στον ηνιόχους της Ολυμπίας B11701 και Br6508 του β' και του γ' τετάρτου του 8^{ου} αι. αντίστοιχα³¹⁸. Η παρουσία του κεφαλοκαλύμματος αυτού στα ειδώλια των ηνιόχων, καταδεικνύει τον λόγο χρήσης του: σκοπός του φέροντος είναι να προστατευτεί από τον ήλιο³¹⁹. Ο πέτασος, σε μεταγενέστερες περιόδους είναι το κατεξοχήν *attributum* του Ερμή, θεού των ταξιδιωτών και αγγελιαφόρου των θεών. Ανατρέχοντας στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία, το κεφαλοκάλλυμμα αυτό απαντάται συχνά σε απεικονίσεις κυνηγών³²⁰ ή ταξιδιωτών, αλλά και νεαρών πολεμιστών³²¹.

Με βάση όλα αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι και στην περίπτωση των ειδωλίων που φέρουν πέτασο και όχι κράνος, έχουμε να κάνουμε με λατρευτές και όχι με θεό. Το σκιάδιο ίσως να δεικνύει ότι είναι ταξιδιώτες ή θεατές των αγωνισμάτων που λάμβαναν χώρα στην Ολυμπία. Και στις δύο περιπτώσεις η ανάγκη προστασίας της κεφαλής από τις ακτίνες του ηλίου κρίνεται επιτακτική και αναγκαία.

Τα περισσότερα³²² ειδώλια του τύπου που παρουσιάσαμε, εικονίζονται με στητό πέος, στοιχείο κατεξοχήν ερωτικό που ίσως ν' αναφέρεται στην ερωτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του ανδρείου και του ερωμένου³²³. Ίσως όμως να έχουμε και μία άμεση αναφορά στην ικανότητα του ανδρός να τεκνοποιεί. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι μία σημαντική στιγμή στη ζωή του ανδρός αλλά και της γυναίκας ήταν η στιγμή του γάμου, στιγμή που σήμαινε την έξοδο από την εφηβεία και την είσοδο στην κοινωνία των ενηλίκων πολιτών³²⁴.

³¹⁷ Himmelmann 2002, σελ. 99.

³¹⁸ Heilmeyer πιν. 68.5-6 (αρ. 47) και πιν. 73.1, (αρ. 76)

³¹⁹ Himmelmann 2002, σελ. 95 όπου ονομάζει "sonnenhut" τον πέτασο που φοράει ο ηνίοχος Br 6508., και θεωρεί ότι πρόκειται για μία σκηνή που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα αν και εξειδανικευμένη. Heilmeyer 1994, σελ. 189, αρ. 76, πιν. 73.1. Το ειδώλιο χρονολογείται στο β' τέταρτο 8^{ου} αι. π.Χ.

³²⁰ όπως για παράδειγμα στην κύλικα του Αντιφώντος με παράσταση κυνηγίου αγριόχοιρου βλ. Boardman 1985, εικ. 240 ή τη λύκηθο του Ζωγράφου του Πανός με παράσταση κυνηγού. Βλ. αυτόθι, εικ. 347

³²¹ Bieber 1934, σελ. 32

³²² Εξαιρούνται τα ειδώλια **αρ. 7,13**, λόγω αποσπασματικής διατήρησής τους και **αρ. 16,17** όπου το πέος δεν δηλώνεται

³²³ Λεμπέση 2002, σελ. 219.

³²⁴ Graf 2003, σελ. 15-16

Αυτό το στοιχείο της γυμνότητας και του τονισμού του πέους δεν απαντάται στα μινωικά και μυκηναϊκά ειδώλια. Ο τύπος του γυμνού άνδρα εμφανίζεται στο τέλος της ύστερης χαλκοκρατίας³²⁵ και όχι νωρίτερα, και σύμφωνα με την άποψη της Λεμπέση έχει να κάνει με τις ιεροπραξίες που λάβαιναν χώρα στο εκάστοτε ιερό, αν και δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι στη Φυλακωπή ή στη Σύμη Βιάννου λατρευόταν μία θεότητα με πολεμικό χαρακτήρα³²⁶.

Ίσως με τον τονισμό των γεννητικών οργάνων ο καλλιτέχνης να ήθελε να δώσει έμφαση στο γεγονός ότι έχουμε να κάνουμε με μία ανδρική μορφή ή να σχετίζεται με κάποιο τελετουργικό ενηλικίωσης, το οποίο εμείς αγνοούμε³²⁷.

Το υλικό των ειδωλίων καθώς και η δυνατότητά των εικονιζόμενων προσώπων να φέρουν όπλα, δεικνύουν ότι οι αναθέτες τους ανήκαν σε κάποια υψηλή κοινωνική τάξη, ήταν δηλαδή αριστοκράτες. Όπως μας πληροφορεί ο Όμηρος, στην Ιλιάδα Λ. 69-700, στην Ολυμπία συγκεντρώνονταν όλοι οι αριστοκράτες για να λάβουν μέρος στις αρματοδρομίες, έπαθλο των οποίων ήταν ένας τρίποδας³²⁸.

Η ανάθεση χάλκινων ή πήλινων ειδωλίων που να παριστάνουν τους αναθέτες δεν είναι μία πρωτοτυπία που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Ολυμπία. Αντίθετα υπάρχουν προηγούμενα τόσο στην Κρήτη, στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, όσο και στη Φυλακωπή. Τα ειδώλια από τα δύο αυτά ιερά κρατούσαν όπλα και είναι πιθανότερο να απεικόνιζαν τους αναθέτες τους παρά κάποιον ένοπλο θεό, κατ' αναλογία προς τα ειδώλια της Ανατολής³²⁹.

---

³²⁵ Απαντάται στα ανδρικά ειδώλια της Φυλακωπής και της Σύμης-Βιάννου

³²⁶ Λεμπέση 2002 σελ. 214

³²⁷ Κουτρομπάκη – Shaw 1987, σελ. 379 και σημ. 27.

³²⁸ Vermeule 1974, σελ. 155 και Ομήρου Ιλιάδα Λ στιχ. 690-700

³²⁹ Λεμπέση 2002, σελ. 213-214

Συμπεράσματα

Τα χάλκινα ειδώλια μεθ' υψωμένων χειρών από την Ολυμπία αποτελούν ένα σύνολο, μία ομάδα που χρονικά εκτείνεται από τον ύστερο 11^ο αι. π.Χ./πρώιμο 10^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 9^ο αι. π.Χ. Ο τύπος αυτός της μορφής εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και αργότερα. Ήδη όμως από τον 6^ο αι.π.Χ. κ.ε. απαντάται μόνο σε έργα της αγγειογραφίας και κυρίως σε γυναικεία αγάλματα καθώς με τον τρόπο αυτό ο καλλιτέχνης θέλει να δηλώσει την αρχαιότητα του εικονιζομένου αγάλματος³³⁰.

Η ομάδα της Ολυμπίας απαριθμεί μέχρι στιγμής 18 ειδώλια, κάποια ακέραια και κάποια αποσπασματικά σωζόμενα. Η πρωιμότερη βαθμίδα αντιπροσωπεύεται με τέσσερα ειδώλια, τα **αρ. 1-3 (εικ. 1-2)** και το **αρ. 14 (εικ. 10)**, τα οποία εμφανίζουν διαμορφωμένα όλα τα χαρακτηριστικά της ομάδας: χέρια σε έκταση και τοξωτά καμπτόμενα προς τα άνω, σκέλη σε έκταση, εμφανικά αποδοσμένα πέος. Ένα ειδώλιο εκ των τριών, το **αρ.2 (εικ. 2)**, φορά πέτασο. Του **αρ. 1 (εικ. 1)** η κεφαλή έχει αποκρουσθεί ενώ του **αρ.3** δεν υπάρχει δημοσιευμένη φωτογραφία. Ελλείπει άλλων στοιχείων, η χρονική ένταξη των μορφών στον ύστερο 11^ο/πρώιμο 10^ο αι. π.Χ., έγινε με βάση τις ομοιότητες που εμφανίζουν με ασφαλώς χρονολογημένα χάλκινα ειδώλια από την Κρήτη³³¹.

Η επιλογή της Κρήτης δεν έγινε τυχαία. Η Μεγαλόνησος, εκτός της πλούσιας και αδιάκοπης από την 2^η χιλιετία π.Χ. μεταλλοπλαστικής παράδοσης, φαίνεται ότι απετέλεσε και το πρότυπο για την δημιουργία των πελοποννησιακών ειδωλίων. Ίσως δε οι πρώτοι μεταλλοτεχνίτες που εργάστηκαν σε ελλαδικό έδαφος να ήταν Κρητικοί, υπόθεση που δεν μπορεί να αποδειχθεί, δεν θα πρέπει όμως και να αποκλεισθεί³³².

Εκτός από το εικονογραφικό σχήμα των μορφών μεθ' υψωμένων χειρών, που είναι αναμφισβήτητα κρητικό, αφού απαντά σε σφραγίσματα και σφραγίδες της ΜΜΙΒ περιόδου³³³, ομοιότητες με τα κρητικά ειδώλια παρατηρούνται ως προς την απόδοση των μορφών και των ανατομικών λεπτομερειών καθώς και στον τρόπο στήριξής τους.

---

³³⁰ Himmelmann 2002, σελ. 102

³³¹ Λεμπέση 2002, σελ. 300.

³³² αυτόθι, σελ. 300.

³³³ Αλεξίου 1958, σελ. 223-224, πιν. ΙΑ, εικ. 5, 6,7,9.

Συγκεκριμένα τα ειδώλια **no 1-2**³³⁴ (*εικ. 1-2*) εμφανίζουν ομοιότητες ως προς την απόδοση του κορμού και των σκελών με τα χάλκινα κρητικά ειδώλια 1946.113³³⁵ (*εικ. 15*) και ΑΕ20³³⁶ (*εικ. 18*) της Οξφόρδης καθώς και με τα ειδώλια από την Φανερωμένη Χ 2960 και Χ2961³³⁷ (*εικ. 16 -17*) του Μουσείου Ηρακλείου, ειδώλια που ανήκουν στην ίδια χρονική βαθμίδα με τα πρωιμότερα ειδώλια της Ολυμπίας, δηλαδή στην πρωτογεωμετρική περίοδο.

Ο τρόπος στήριξης είναι επίσης όμοιος. Το **αρ.1** έχει ανακαμπτόμενα κάτω άκρα και στηριζόταν στην ξύλινη βάση του με έναν συρμάτινο σύνδεσμο τύπου πι, ενώ το **αρ.2** φέρεται επί λεπτού πλακιδίου στήριξης, που και αυτό με τη σειρά του στερεωνόταν σε ξύλινη βάση με τη βοήθεια κάποιας κολλητικής ουσίας, ίσως ασφάλτου. Παρόμοιες είναι οι τεχνικές στήριξης που απαντώνται στα χάλκινα ειδώλια της Σύμης – Βιάννου και σε άλλα κρητικά ειδώλια³³⁸.

Για τις σχέσεις Ήλιδος και Κρήτης εκτός από τα ευρήματα της Ολυμπίας, μας μιλά και ο Πausanias, ο οποίος μας διασώζει ενδιαφέρουσες μαρτυρίες. Σύμφωνα με αυτές (V,7,6) ο Ηρακλής, ο Παιωνάιος, ο Επιμήδης, ο Ίδας και ο Ιάσιος, οι πέντε Ιδαίοι Δάκτυλοι, ήρθαν στην Ολυμπία μετά από πρόσκληση της Ρέας, προκειμένου να προσέχουν τον μικρό Δία. Ο Ηρακλής μάλιστα αναφέρεται ως ο ιδρυτής των Ολυμπιακών Αγώνων.

Σε άλλο κεφάλαιο (V,7,8 και V,8,1) πληροφορούμαστε ότι πενήντα χρόνια μετά από τον κατακλυσμό του Δευκαλίωνα, ένας άλλος Κρητικός, απόγονος του Ιδαίου Ηρακλή, ο Κλύμενος, ήρθε στην Ολυμπία, όπου και επανίδρυσε τους Ολυμπιακούς Αγώνες, προς τιμήν του προγόνου του. Ήταν μάλιστα εκείνος που ίδρυσε και έναν βωμό για την Ολύμπια Ήρα.

Εκτός από τον Πausanias, ο Πίνδαρος (Ολ. 5) μας διασώζει την πληροφορία ότι και στην Ολυμπία υπήρχε Ιδαίο Άντρο. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές το Ιδαίο Άντρο θα μπορούσε να ταυτιστεί με το ιερό της Ειλειθίας, που ήταν κτισμένο

³³⁴ Δεν γίνεται αναφορά στο **αρ. 3** αφού δεν υπάρχει δημοσιευμένη φωτογραφία του και τα όποια συμπεράσματα ή παρατηρήσεις θα ήταν επισφαλής.

³³⁵ Λεμπέση 2002, σελ. 62-63, σημ. 167-168 και σελ. 299

³³⁶ αυτόθι, σελ. 51

³³⁷ αυτόθι, σελ. 53-54, σημ. 137

³³⁸ αυτόθι, σελ. 178, σημ. 593 και σελ. 183-184.

στην κορυφή του Κρονίου. Εκεί κατοικούσε το ιερό φίδι, ο Σωσίπολις³³⁹, προς τιμήν του οποίου οι βασιλείς θυσίαζαν ταύρους, μία πρακτική κατεξοχήν κρητική³⁴⁰.

Όλα αυτά τα στοιχεία σε συνδυασμό με την έντονη παρουσία μινωικών στοιχείων ήδη από την ΥΜΠΙΑ³⁴¹-ΥΜΠΒ περίοδο³⁴² καθιστούν πιθανή την εγκατάσταση των Κρητών στην περιοχή της Ολυμπίας ή την άμεση επαφή μεταξύ Κρητών και Ηλείων. Με αυτό συνάδουν και οι πληροφορίες που αντλούμε από τον Ομηρικό Ύμνο προς τον Απόλλωνα, και μάλιστα από το δεύτερο μέρος του, που χρονολογείται στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁴³. Στους στίχους 392-399 αναφέρεται ότι :

*.....εν δ'άνδρες έσαν πολέες τε καί εσθλοί
, Κρήτες από Κνωσου Μινωίου, οι ρά τ'άνακτι
ιερά τε ρέζουσι καί αγγέλουσι θέμιστας
Φοίβου Απόλλωνος χρυσαόρου, όττι κεν ειπη
χρείων εκ δάφνης γυάλων υπό Παρνησιοιο.
οι μέν επί πρήξιν καί χρήματα νηί μελαίνη
ες Πύλον ημαθόεντα Πυλογενέας τ'ανθρώπους
έπλεον'*

Αν και αυτές οι μαρτυρίες φαίνεται ότι αφορούν τις σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ Δελφών και Κρήτης κατά την αρχαϊκή εποχή³⁴⁴, είναι πιθανόν να διασώζουν παλιές συνήθειες των Κρητών, οι οποίοι είχαν εκφράσει έντονο εμπορικό ενδιαφέρον για τη δυτική Πελοπόννησο. Αυτό όμως δεν μπορεί ν'αποδειχθεί με βεβαιότητα, καθώς το τμήμα αυτό της Πελοποννήσου έχει ελάχιστα ερευνηθεί και έτσι δεν είναι δυνατή η αποδοχή ή η απόρριψη της άποψης αυτής³⁴⁵.

Επανερχόμενοι στο θέμα της χρονολόγησης των ειδωλίων το **αρ. 14** φαίνεται να χρονολογείται στον 10^ο αι. π.Χ.. Όλα τα υπόλοιπα ειδώλια της ομάδας φαίνεται

³³⁹ Willetts 1962, σελ. 52, σημ 26. Πίνδαρος Ολ. 5. βλ. A.B. Drachmann, Scholia vetera in Pindari Carmina, Lipsiae, Teubneri 1903, σελ. 149, σχόλιο αρ. 42^α

³⁴⁰ Scanlon 1999, σελ. 55 και σημ. 87.

³⁴¹ Ρεθεμνιωτάκης σελ. 101

³⁴² Kanta 1980, σελ. 299-300 και σελ. 313 και Θέμελης 1969, σελ. 248-251 και εικ. 1-4

³⁴³ Guarducci 1943-46, σελ. 87

³⁴⁴ αυτόθι, σελ. 104

³⁴⁵ αυτόθι, σελ. 103

πως χρονολογούνται στον 9^ο αι. π.Χ.: **αρ. 4-13** και **15-17** στο άμισό του 9^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁶ και το **αρ. 18** στον ύστερο 9^ο αι. π.Χ.³⁴⁷.

Τα παλαιότερα ειδώλια του τύπου που βρέθηκαν στην Ολυμπία μπορούν να προσγραφούν στο ηλείο και το αργίτικο εργαστήριο. Πρόκειται για τα **αρ. 1-3** και **14**, τα οποία όπως είδαμε χρονολογούνται στον ύστερο 11^ο / πρώιμο 10^ο αι. π.Χ. . Αυτό σημαίνει πως τα ανθρωπόμορφα ειδώλια προηγούνται της παραγωγής ζωδίων στην Ολυμπία.

Σύμφωνα με τον Heilmeyer και τον Zimmermann, τα πρωιμότερα ειδώλια ζωδίων στην Ολυμπία είναι τα ηλιακά- ολυμπιακά³⁴⁸ και τα αργίτικα³⁴⁹, και χρονολογούνται στον 9^ο αι. π.Χ. Αντίθετα η έναρξη της παραγωγής των λακωνικών εργαστηρίων συμπίπτει με την αναδιοργάνωση των νέων ολυμπιακών αγώνων το 776 π.Χ.³⁵⁰. Δηλαδή η εγκατάσταση λακώνων καλλιτεχνών στην Ολυμπία πραγματοποιήθηκε στα τέλη του ά τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ.³⁵¹ και διαρκεί μέχρι και τις αρχές του 7^ο αι. π.Χ.³⁵². Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά το ιερό της Ολυμπίας κατά την υπομυκηναϊκή περίοδο φαίνεται πως ήταν τοπικό και δεν προσέλκυε επισκέπτες από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Στην περίοδο που ακολούθησε μέχρι και τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. το ιερό γίνεται το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της Πελοποννήσου και από το σημείο αυτό και ύστερα το ιερό αποκτά πανελλήνιο χαρακτήρα³⁵³.

Η παρουσία όμως των ειδωλίων του αργίτικου και του λακωνικού εργαστηρίου που χρονολογούνται από τον 10^ο και τον 9^ο αι π.Χ. αντίστοιχα αλλάζουν τα μέχρι στιγμής δεδομένα, καθώς φαίνεται ότι η Ολυμπία απετέλεσε από πολύ νωρίς τον πόλο έλξης πολλών καλλιτεχνών από διάφορα μέρη της Πελοποννήσου.

Κοινός παρονομαστής των εργαστηρίων που ανιχνεύονται στην Ολυμπία είναι η σχέσεις τους με την Κρήτη. Για την Ήλιδα αναλύσαμε το θέμα παραπάνω. Στην περίπτωση του Άργους, εκτός από τις πληροφορίες που μας διασώζει ο Πausanias

³⁴⁶ Kunze 1961, σελ. 140-141, Λεμπέση 2002, σελ. 302. βλ. παραπάνω σελ. 38-39 και 43-45.

³⁴⁷ βλ. παραπάνω σελ. 44-46.

³⁴⁸ Heilmeyer 1979, σελ. 139- 141 και Zimmermann 1989, σελ. 63. Την ίδια περίοδο αρχίζει και η παραγωγή του αργίτικου- ολυμπιακού εργαστηρίου του Heilmeyer 1979, σελ. 63-76.

³⁴⁹ Heilmeyer 1979, σελ. 54-59 και Zimmermann 1989, σελ. 88

³⁵⁰ Zimmermann 1989, σελ. 64 και Heilmeyer 1979, σελ. 130-132

³⁵¹ Zimmermann 1989, σελ. 136

³⁵² αυτόθι, σελ. 172

³⁵³ αυτόθι, σελ. 64 και σημ. 6 στην ίδια σελίδα.

για την έλευση της Ήρας και του Διός στο Άργος από την Κρήτη, διαπιστώθηκαν αρκετές ομοιότητες μεταξύ του ειδωλίου **αρ. 15** και κάποιων ειδωλίων από την Κρήτη³⁵⁴. Το ίδιο ισχύει και για τα δύο ειδώλια από την Σπάρτη που χρονολογούνται μεταξύ του 10^{ου} αι π.Χ. και του 8^{ου} αι. π.Χ.³⁵⁵.

Οι ομοιότητες αυτές δεν μπορεί να είναι τυχαίες και για ακόμη μία φορά διαπιστώνεται η μεγάλη και καθοριστική συμβολή της κρητικής μεταλλοπλαστικής στην αντίστοιχη πελοποννησιακή.

Η ερμηνεία των ειδωλίων αυτών ήταν ένα ακόμη θέμα που μας απασχόλησε σε αυτή την εργασία. Η παλαιότερη έρευνα έβλεπε στα ειδώλια αυτά τον Δία ως επιφανόμενη θεότητα³⁵⁶, άποψη που ακόμη και στις μέρες μας γίνεται αποδεκτή από μία μεγάλη μερίδα της επιστημονικής κοινότητας³⁵⁷. Επανελέγχος της άποψης αυτής και επανεξέταση του θέματος από μηδενικής βάσης κατέδειξε ότι είναι λανθασμένη.

Ο Δίας ως επιφανόμενη θεότητα δεν μαρτυρείται πουθενά³⁵⁸. Αντίθετα ο εικονογραφικός τύπος των ειδωλίων, που είναι όλα τους γυμνά με τονισμένο το πέος, και φέρουν κράνος ή πέτασο, δεικνύει ότι έχουμε να κάνουμε με τους αναθέτες των ειδωλίων και όχι με κάποιον θεό.

Το κράνος ταυτίζει τις μορφές με πολεμιστές και άρα ως ενήλικους και τέλειους πολίτες³⁵⁹. Ο πέτασος από την άλλη, είναι ένα κατεξοχήν χρηστικό κεφαλοκάλυμμα που έχει ως σκοπό την προστασία του φέροντος από τον ήλιο³⁶⁰. Έτσι στην περίπτωση αυτή τα ειδώλια ταυτίζονται είτε με θεατές των αγωνισμάτων είτε με ταξιδιώτες. Σε μία περίπτωση (**αρ. 14**) το ειδώλιο είναι ασκεπές και δεν φέρει κανένα άλλο χαρακτηριστικό πέρα από τη δήλωση του ανδρικού του φύλου. Το τελευταίο αυτό στοιχείο απαντάται σχεδόν σε όλα τα ειδώλια της ομάδας που εξετάσαμε³⁶¹. Με τον τρόπο αυτό ο καλλιτέχνης δηλώνει άλλη μία φορά την ένταξη

---

³⁵⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 48-49

³⁵⁵ Πρόκειται για τα ειδώλια Βο 157 βλ. σχετικά παραπάνω σελ. και Bosshard 1990, σελ. 7 και το ειδώλιο Μουσείου Σπάρτης 3244. βλ. παραπάνω σελ. 34-35 και Verlinden 1984, σελ. 150, 160 και 176.

³⁵⁶ Kunze 1946, σελ. 100, Αλεξίου 1958, σελ. 248

³⁵⁷ Brandt 1965, σελ. 39-40, Coldstream 1977, σελ. 12, Langdon 1984, σελ. 91-92, Byrne 1991, σελ. 32-33, σελ. 35, Hiller 1983, σελ. 93.

³⁵⁸ Simon RE suppl. XV, σελ. 1420 ; Tiverios et alii 1997, σελ. 318.

³⁵⁹ Vernant 1983, σελ. 161-162.

³⁶⁰ Himmelmann 2002, σελ. 95

³⁶¹ βλ. παραπάνω σημ. αρ. 322

του εικονιζομένου στην κατηγορία των πολιτών, αφού ο έφηβος εισέρχεται στην κοινωνία των ενηλίκων με δύο τρόπους: πρώτον με την ικανότητά του να φέρει όπλα και δεύτερον με τον γάμο³⁶². Με τον δεύτερο τρόπο ο έφηβος μπορεί να τεκνοποιήσει και να ηγηθεί μίας οικογένειας³⁶³. Υπό αυτό το πρίσμα θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι τα ειδώλια αυτά ήταν αναθήματα στην Ήρα και όχι στον Δία, καθώς η Ήρα μαζί με τον Απόλλωνα, την Αρτέμιδα τον Ερμή και την Αφροδίτη, προστατεύουν τον νεαρό άνθρωπο κατά την διαδικασία της μετάβασης από την εφηβεία στην ώριμη ηλικία³⁶⁴. Ήρα εξαιτίας του ονόματός της, που συγγενεύει με τη λέξη ήρωας, συντροφεύει τους ήρωες στην πορεία της ωρίμανσής τους τόσο προς το γάμο όσο και προς τη μάχη³⁶⁵. Επομένως με τον τρόπο αυτό καλύπτεται και η αναντιστοιχία που είχε παρατηρηθεί μεταξύ της φύσης και του τύπου των πρώιμων αναθημάτων και της παλαιότερης κυρίαρχης γυναικείας θεότητας του ιερού, καθώς τα τελευταία θεωρούνταν ότι είχαν αφιερωθεί στον Δία³⁶⁶.

Η εικόνα που μέχρι στιγμής σχηματίσαμε μετά από την ανάλυση όλων των στοιχείων που αφορούσαν τα ειδώλια της ομάδας αυτής παραμένει αποσπασματική. Ο λόγος για τον οποίο αυτό συμβαίνει είναι ότι το υλικό δεν έχει δημοσιευτεί στο σύνολό του και ίσως τα αδημοσίευτα ειδώλια να μπορούν να συμπληρώσουν τα όποια αμφιλεγόμενα σημεία, όπως αυτό της χρονολόγησης και της εργαστηριακής κατάταξης. Η κατάσταση επιβαρύνεται ακόμη περισσότερο από τη διενέργεια λιγοστών ανασκαφών στην περιοχή της Πελοποννήσου γενικότερα, και στις περιοχές που μας απασχόλησαν ειδικότερα. Αυτό έχει ως συνέπεια την ύπαρξη λιγοστού συγκριτικού υλικού, υλικού απαραίτητου για την ασφαλέστερη προσγραφή των ειδωλίων στα διάφορα εργαστήρια. Ας ευχηθούμε στο μέλλον η κατάσταση να αλλάξει και να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια πιο σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα.

---

³⁶² Κουτρομπάκη – Shaw 1987, σελ. 379 και σημ. 27, Graf 2003, σελ. 15-16.

³⁶³ Vernant 1983, σελ. 161

³⁶⁴ Marinatos 2003, σελ. 131

³⁶⁵ Kossatz – Deissmann, 1988, σελ. 659

³⁶⁶ Η Moustaka 2002, σελ. 306

Βιβλιογραφία – Συντομογραφίες

Εκτός από τις καθιερωμένες στην διεθνή βιβλιογραφία συντομογραφίες (βλ. σχετικά Archäologische Bibliographie 1993, σελ. IX- XLIII), χρησιμοποίησα και τις ακόλουθες:

Συντομογραφία	Συγγραφέας	Τίτλος
Αλεξίου 1958	Αλεξίου Στ.	« Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών» Κρητικά Χρονικά IB (1958), σελ. 179-299
Βασιλικού 1995	Βασιλικού Ντ.	Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός, Αθήνα 1995
Bieber 1934	Bieber M.	Enwicklungsgeschichte der griechischen Tracht, Berlin 1934.
Boardman 1961	Boardman J.	The Cretan Collection in Oxford. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete, Oxford 1961
Bol 1985	Bol H.	Antike Bronzetechnik. Kunst und Handwerk antiker Erzbildner, München 1985
Born & Moustaka 1982	Born H. und Moustaka A.	“Eine geometrische Bronzestatuette im Originalen Gussmantel aus Ol“, AM 97 (1982), σελ. 17-23
Bosshard 1990	Bosshard H.	“Protogeometrische Bronzefiguren in Basel, Zu Stil und Proportion früher griechischer Statuetten“, AntK 33 (1990), 3-19
Brandt 1965	Brandt E.	Gruss und Gebet, eine Studie zu Gebärden in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kult, Waldsassen 1965
Byrne 1991	Byrne M.,	The Greek Geometric Warrior Figurine, Archaeologia Transatlantica X, Louvain – la- Neuve 1991
Cartledge 2002	Cartledge P.	Sparta and Lakonia, A regional history 1300-362 B.C., second edition, London and N. York 2002
Coldstream 1968	Coldstream N.	Greek Geometric Pottery , A Survey of ten Local Styles and their Chronology, London 1968
Coldstream 1977	Coldstream N.	Deities in Aegean Art, Before and After the Dark Age, An Inaugural Lecture delivered in Bedford College on Wednesday 27 th October 1976, London 1977
Coldstream 1979	Coldstream N.	Geometric Greece, London 1979
Coldstream 2003	Colstream N.	Geometric Greece, 900-700, Second Edition, London 2003

Croissant 1992	Croissant F.	« Les débuts de la plastique argienne », στο MARCEL PIERAT (ed.), <i>Polydipsion Argos, Argos de la fin des palais mycéniens a la constitution de l'état classique, Fribourg (Suisse) 7-9 Mai 1987,9 (BCH Suppl. XXII) Fribourg 1992, σελ. 69-86</i>
Eder 1999	Eder B.	“Ancient Elis in the Dark Ages”, στο <i>H Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999, σελ. 263-268</i>
Eder 2001	Eder B.	Die submykenischen und protogeometrischen Gräber von Elis, Athen 2001
Θέμελης 1969	Θέμελης Π.	«Μινωικά εξ'Ολυμπίας», AAA Π2 (1969), σελ. 248-256
Foley 1988,	Foley A.	The Argolid 800-600 B.C., An Archaeological Survey, Together with an Index of Sites from the Neolithic to the Roman Period, Studies in Mediterranean Archaeology Vol LXXX, Göteborg 1988
Floren 1987	Floren J.	Die Griechische Plastik I, Die geometrische und archaische Plastik, HdArch, München 1987
Furtwängler 1890	Furtwängler A.,	Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Olympia IV, Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabungen, Berlin 1890
Graf 2003	Graf F.	“Initiation” στο DODD D.b. AND Faraone C.A.(eds), <i>Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives, New Critical Perspectives</i> , London – N. York 2003, σελ. 3-24
Guarducci 1943-46	Guarducci M.	“Creta e Delfi”, Studi e Materiali di Storia delle Religioni, 19/20 (1943-46), σελ. 85-114
Hampe 1963	Hampe R.	“ Dörig – Gigon, Der Kampf der Götter und Titanen”, GGA 15 (1963) σελ. 125-152
Hampe 1965	Hampe R.	“Besprechungen”, Gymnasium 72 (1965), σελ.74-85.
Heilmeyer 1969	Heilmeyer W.D.	“Giessereibetriebe in Olympia”, JDI 84 (1969), σελ. 1-28
Heilmeyer 1972	Heilmeyer W.D.	Frühe olympische Tonfiguren, OIForsch VII, Berlin 1972

Heilmeyer 1979	Heilmeyer W.D.	„Frühe olympische Bronzefiguren- Die Tiervotive“ <i>OIForsch XII</i> , Berlin 1979
Heilmeyer 1994	Heilmeyer W.D	„Frühe olympische Bronzefiguren- Die Wagenvotive“ , <i>OlBer. IX</i> , Berlin 1994, σελ. 172-208
Herrmann 1964	Herrmann H.V.	«Werkstätten geometrischer Bronzeplastik» , <i>Jdl 79 (1964)</i> , σελ. 17-71
Herrmann 1962	Herrmann H.V.	„ Zur ältesten Geschichte von Olympia“, <i>AM 77 (1962)</i> , σελ. 3-34
Herrmann 1987	Herrmann H.V.	“Prähistorisches Olympia”, στο H.G. BUCHHOLZ(ed.), <i>Ágaische Bronzezeit</i> Darmstadt 1987 σελ. 426- 436
Higgins 1967	Higgins R.A.	Greek Terracottas, London 1967.
Hiller 1983	Hiller S.	“ Mycenaean Traditions in Early Greek Cult Images” ΣΤΟ <i>R. Hägg</i> , <i>The Greek Renaissance of the Eight Century B.C., Tradition and Innovation, Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981</i> , Stockholm 1983, σελ. 91-99
Himmelmann 2002	Himmelmann N.	“Frühe Weihgeschenke” στο H. Kyrieleis (hsgg), <i>Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposion</i> , Berlin 9.-11 November 2000, σελ. 91-107
Isthmia VIII	Morgan C.	The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary, Isthmia Vol. VIII Princeton , New Jersey 1999
Jantzen 1960	Jantzen U.	“Die Geschicthe Olympias“ ΣΤΟ <i>Olympia in der Antike, Ausstellung Essen 18.6 bis 28.8.1960</i> , Essen 1960, σελ. 15-24
Kanta 1980	Kanta A.	The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, Göteborg 1980
Kaulen 1963	Kaulen G.	Die Stilphasen der geometrischen Kunst in Keramik und Plastik von Mykene zum 7. Jahrhundert, Köln 1963
Kossatz-Diessmann 1990	Kossatz – Diessmann A.	Hera, <u>LIMC V₁</u> , Zürich - München 1990, σελ. 659-719
Κουτρομπάκη – Shaw 1987	Κουτρομπάκη – Shaw M.	“ A Bronze Figurine of a Man from the Sanctuary at Kommos, Crete” ΣΤΟ <i>Ειλαπίνη, Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα</i> , Ηράκλειο Κρήτης 1987,

		σελ. 371-382
Kunze 1944	Kunze E.,	„Bronzestatuetten“, <i>OIBer IV</i> , Berlin 1944, σελ. 105-142
Kunze 1946	Kunze E.	“Zeusbilder in Olympia”, <i>Antike und Abendland II</i> (1946), σελ. 95-113
Kunze 1961	Kunze E.,	«Kleinplastik aus Bronze», <i>OIBer VII</i> , Berlin 1961, σελ. 138 - 180
Kunze 1967	Kunze E.,	« Kleinplastik aus Bronze» , <i>OIBer VIII</i> , Berlin 1967, σελ. 213-250
Kyrieleis 1990	Kyrieleis H.	“Samos and some Aspects of Archaic Greek Bronze Casting, ΣΤΟ <i>Small Bronze Sculpture from the Ancient World, Papers Delivered at a Symposium organised by the Departments of Antiquities and Antiquities Conservation and Held at the J. Paul Getty Museum, March 16-19 1989</i> , Malibu 1990, σελ. 15-30
Kyrieleis 2002	Kyrieleis H.	“Zu den Anfängen des Heiligtums von Olympia“, ΣΤΟ H. Kyrieleis (Hsgg.), <i>Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000</i> , Mainz am Rhein 2002, σελ. 213-220
Lamb 1926/27	Lamb W.	“Excavations at Sparta, 1927, Bronzes from the Acropolis, 1924-1927”, <i>BSA 28 (1926/27)</i> , σελ. 83-95
Langdon 1984	Langdon S.	Art, Religion and Society in the Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines, Indiana University 1984
Langdon 1998	Langdon S.	“ Significant Others: The Male- Female Pair in Greek Geometric Art”, <i>AJA 102 (1998)</i> , σελ. 251-270
Λεμπέση 2002	Λεμπέση Α.	Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, III. Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, Αθήνα 2002
Mallwitz und Herrmann 1980	Mallwitz A. und Herrmann H.V	Die Funde aus Olympia, Ergebnisse hundertjähriger Ausgrabungstätigkeit, Athen 1980
Margreiter 1988	Margreiter I.,	Frühe lakonische Keramik der geometrischen bis archaischen Zeit (10. bis 6. Jahrhundert v. Chr.), Bayern 1988
Marinatos 1987	Marinatos N.	“ An Offering of Saffron”, στο LINDERS t. AND NORDQUIST G. (eds), <i>Gifts to The Gods, Proceedings of the Uppsala Symposium 1985</i> , Uppsala 1987, σελ.123-132

Marinatos 2003	Marinatos N.	“ Striding across Boundaries”, στο DODD D.B. AND FARAONE CHR. A. (eds), <i>Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives, New Critical Perspectives</i> , London and N. York 2003, σελ. 130-151
Mattusch 1988	Mattusch C.	Greek Bronze Statuary from the Beginnings through the Fifth Century B.C., London 1988
Morgan 1990	Morgan C.	Athletes and Oracles, The Transformation of Olympia and Delphi in the 8 th century B.C., Cambridge 1990
Moustaka 2002	Moustaka A.	“Zeus und Hera im Heiligtum von Olympia“ στο H. Kyrieleis (hsgg), <i>Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposium</i> , Berlin 9.-11 November 2000, σελ. 301-314
Müller 1929	Müller V.	Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, Ihre Typenbildung von der Neolithischen bis in die griechisch-archaische Zeit (rund 3000 bis 600 v. Chr), Augsburg 1929
Müller – Karpe 1959	Müller-Karpe H.	Vom Anfang Roms, RM, suppl. 5, Heidelberg 1959
Neugebauer 1931	Neugebauer K.A.	Staatliche Museen zu Berlin, Die minoische und archaisch griechischen Bronzen, Berlin 1931
Neumann 1965	Neumann G.	Gestern und Gebärden in der griechischen Kunst, Berlin 1965
Nicholls 1970	Nicholls R.V	“ Greek Votive Statuettes and Religious Continuity, c. 1200-700 B.C. » ΣΤΟ B.F. HARRIS, <i>Auckland Classical Essays presented to E.M. Blaiklock, Auckland – Oxford 1970</i> , σελ. 1-38
Paléologou 1980	Paléologou H :	Un Vase Géométrique figuratif d'Argos, <i>BCH Suppl : VI (1980)</i> , σελ. 75-84
Παπαχατζής 1994	Παπαχατζής Ν.	Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βιβλία 4., 5. καί 6, Μεσσηνιακά καί Ηλιακά, Αθήνα 1994
Pipili 1987	Pipili M.	Laconian Iconography of the Sixth Century B.C., Oxford 1987
Raven – Hart 1958	Raven-Hart R.	“ The Casting Technique of certain Greek Bronzes”, <i>JHS 78 (1958)</i> σελ. 87-91.
Ρεθεμνωτάκης 1998	Ρεθεμνωτάκης Γ.	Ανθρωπομορφική πηλοπλαστική στην Κρήτη, από τη Νεοανακτορική έως την υπομινωική περίοδο, Αθήνα 1998

Ρεθεμνιωτάκης 2001	Ρεθεμνιωτάκης Γ.	Μινωικά Πήλινα Ειδώλια, από την νεοανακτορική έως την υπομινωική περίοδο , Αθήνα 2001
Renfrew 1981	Renfrew C.	“The Sanctuary at Phylakopi”, ΣΤΟ <i>R. Hägg and N. Marinatos (eds), Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980</i> , Stockholm 1981, σελ. 67-80
Renfrew 1985	Renfrew C.	The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi, London 1985 (BSA suppl. 18)
Rolley 1969	Rolley C.	Fouilles de Delphes , Monuments figures , Les statuettes de bronze, tome V, Paris 1960
Rolley 1986	Rolley C.	Greek Bronzes, Translated by Roger Howell , With a Foreword by J. Boardman, Fribourg 1986
Romano 1988	Romano I.B.	“ Early Greek Cult Images and Cult Practices” ΣΤΟ <i>R. Hägg, N. Marinatos and G. Nordquist (eds.), Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986</i> , Stockholm 1988, σελ.127-134
Rutkowski 1981	Rutkowski B.	Frühgriechische Kultdarstellung, Berlin 1981 (AM Beih. 8)
Scanlon 1999	Scanlon T. F.	“Women, Bull Sports, Cults and Initiation in Minoan Crete” <i>Nikephoros</i> 12 (1999), σελ. 33-70
Schweitzer 1969	Schweitzer B.	Die geometrische Kunst Griechenlands, Frühe Formenwelt im Zeitalter Homers, Köln 1969
Schweitzer 1971	Schweitzer B.,	Greek Geometric Art, Translated by Peter and Cornelia Osborne, N. York 1971
Simon 1969	Simon E.	Die Götter der Griechen, München 1969
Sinn 1981	Sinn U.	Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra, <i>AM</i> 96 (1981), σελ. 25-71
Συριόπουλος 1984	Συριόπουλος Κ.	Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν: Οι Μεταβατικοί Χρόνοι από της μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περίοδον, 1200-700 π.Χ., Αθήνα 1984
Taylour 1991	Taylour W.	The Mycenaeans, Revised and Enlarged Edition, London 1991
Tiverios et alii 1997	Tiverios M. et alii	“Zeus”, <i>LIMC</i> VIII 1 ¹ , Zürich und Düsseldorf 1997, σελ. 310-374

1997		
Verlinden 1984	Verlinden C.	Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb, du IIIe Millénaire au VIIe siècle an. J.-C., <i>Archaeologia Transatlantica IV</i> , Louvain-la-Neuve 1984
Vermeule 1974	Vermeule E.T.	Götterkult, <i>Archaeologia Homericæ</i> , Band III, Kapitel V, Göttingen 1974
Vink 2002	Vink M.C.V.	“ Sanctuaries and cults in an Early Urban Context” στο R. HÄGG (ed.), <i>Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994</i> , Stockholm 2002, σελ. 53-61
Vidal – Naquet 1983	Vidal – Naquet P.	Ο Μάυρος Κυνηγός, Μορφές Σκέψης και Μορφές Κοινωνίας στον Ελληνικό Κόσμο, Μετάφραση Γ.Ανδρεάδης και Π. Ρηγοπούλου, Αθήνα 1983
Wedde 1999	Wedde M.	“Talking Hands: A study of Minoan and Mycenaean Ritual Gesture –Some Preliminary Notes” στο PH. BETANCOURT, V. KARAGEORHIS, R. KAFFINEUR and W.D.NIEMEIER (eds.), <i>Meletemata, Studies in Aegean Archaeology, presented to Malcom H. Wiener as he enters his 65th year</i> , Aegaeum 20 , Belgium 1999, vol. III, σελ. 911-920
Willetts 1962	Willetts R.F.	Cretan Cults and Festivals, London 1962
Zazoff 1969	Zazoff P.	“Zur geometrischen Glyptik” ΣΤΟ P. ZAZOFF (ed.), <i>Opus Nobile, Festschrift zum 60. Geburtstag von Ulf Jantzen</i> , Wiesbaden 1969, σελ. 181-187
Zimmer 1990	Zimmer G.	Griechische Bronzegusswerkstätten zur Technologieentwicklung eines antiken Kunsthandwerkes, Mainz am Rhein 1990
Zimmermann 1989	Zimmermann J.L.	Les chevaux de bronze dans l’ art géométrique grec, Mainz am Rhein 1989

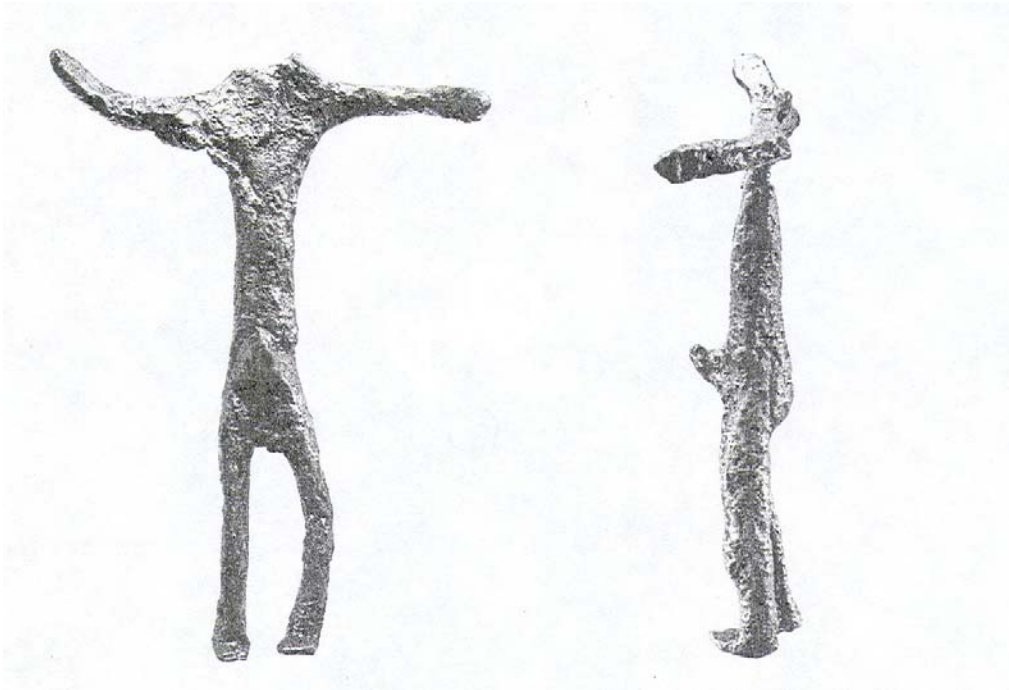
Κατάλογος εικόνων

1. Ειδώλιο **αρ. 1** (B 6269) (πηγή: *Kunze 1967, πιν. 106.2-3*)
2. Ειδώλιο **αρ.2** (EAM 6168/ Br 11194) (πηγή: *Kunze 1967, πιν. 107.1-2*)
3. Ειδώλιο **αρ. 4** (B 1391) (πηγή: *Kunze 1944, πιν. 32.2*)
4. Ειδώλιο **αρ. 5** (B 4245) (πηγή: *Kunze 1961, εικ. 78-80*)
5. Ειδώλιο **αρ. 6** (B 9012) (πηγή: *Mallwitz und Herrmann 1980, πιν, 9.2*)
6. Ειδώλιο **αρ. 7** (EAM 6249) (πηγή: *Kunze 1961, εικ. 81-82*)
7. Ειδώλιο **αρ.8** (Br 9000) (πηγή: *Furtwängler 1890, πιν. XVI, αρ. 241*)
8. Ειδώλιο **αρ. 9** (Br 7042) (πηγή: *Furtwängler 1890, πιν. XVI, αρ. 240*)
9. Ειδώλιο **αρ. 13** (B 1392) (πηγή: *Kunze 1944, πιν. 32.3*)
10. Ειδώλιο **αρ. 14** (B 1754) (πηγή: *Kunze 1944, πιν. 32.1*)
11. Ειδώλιο **αρ. 15** (B 5377) (πηγή: *Kunze 1967, πιν.106,1.b*)
12. Ειδώλιο **αρ. 16** (EAM 6110) (πηγή: *Langdon 1984, C10*)
13. Ειδώλιο **αρ. 17** (EAM 6098) (πηγή: *Langdon 1984,C11*)
14. Ειδώλιο **αρ. 18** (B 1698) (πηγή: *Kunze 1944, πιν. 32.4-5*)
15. Ειδώλιο Οξφόρδης 1946.113 (πηγή: *Λεμπέση 2002, εικ. 30*)
16. Ειδώλιο Φανερωμένης X 2960 (πηγή: *Λεμπέση 2002, εικ. 20*)
17. Ειδώλιο Φανερωμένης X 2961 (πηγή: *Λεμπέση 2002, εικ. 21*)
18. Ειδώλιο Οξφόρδης AE 20 (πηγή: *Λεμπέση 2002, εικ.17*)
19. Ειδώλιο Βασιλεία Bo157 (πηγή: *Bosshard 1990, πιν, 2,1-4*)
20. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου από την Ολυμπία (πηγή: *Θέμελης 1969, εικ. 1*)
21. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο από την Ολυμπία (πηγή: *Θέμελης 1969, εικ. 2*)
22. Κορμός γυναικείου πήλινου ειδωλίου από τα «Κιούπια» Μάγειρα (πηγή: *Θέμελης 1969, εικ. 3*)
23. Ακέφαλο γυναικείο πήλινο ειδώλιο (πηγή: *Θέμελης 1969, εικ. 4*)
24. Σύμπλεγμα κενταύρου – ήρωος(;) (πηγή *Schweitzer 1969, εικ. 185*)
25. Ηνίοχος από Ολυμπία B 1670 (πηγή: *Heilmeyer 1994, πιν. 73.3*)
26. Ηνίοχος από Ολυμπία Br 6507 (πηγή: *Heilmeyer 1994, πιν. 73.4*)
27. Ειδώλιο πολεμιστή από την Ολυμπία (EAM 2914) (πηγή: *Herrmann 1964, εικ.22-24*)

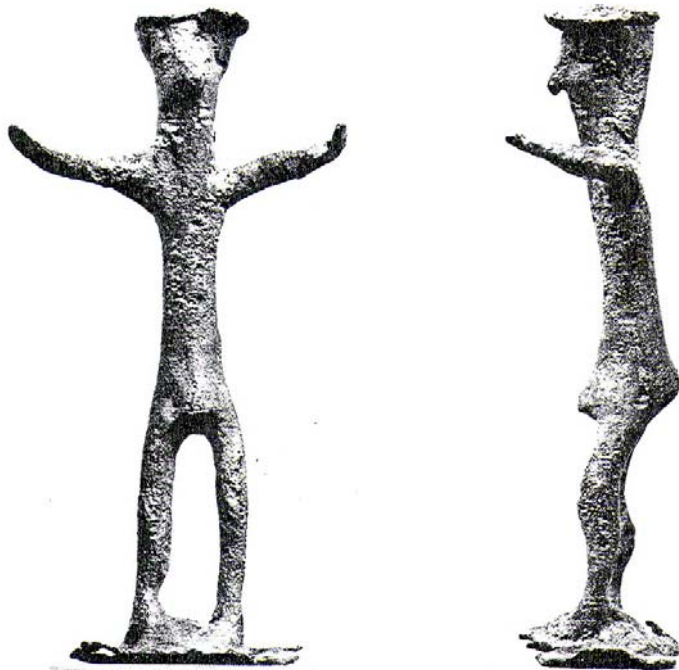
28. Ειδώλιο από την Ακρόπολη της Σπάρτης 3244 (πηγή: *Lamb 1925/27*, πιν. VIII,I)
29. Άρμα από την Ολυμπία με ηνίοχο και παραβάτη (πηγή: *Kunze 1944*, πιν. 34)
30. Ειδώλιο Κενταύρου από την Ολυμπία (ΕΑΜ 6188) (πηγή: *Croissant 1992*, πιν. 24, εικ.12)
31. Ειδώλιο ανδρικής μορφής από το Ηραίο Άργους (ΕΑΜ 16551) (πηγή: *Croissant 1992*, πιν. 24, εικ.11)
32. Ειδώλιο ανδρικής μορφής SF 2340 από την Φυλακωπή (πηγή: *Renfrew 1985*, fig. 6.12)
33. Ειδώλιο ανδρικής μορφής SF 1553 από την Φυλακωπή (πηγή: *Renfrew 1985*, fig. 6.12)
34. Ειδώλιο ανδρικής μορφής SF 1550 από την Φυλακωπή (πηγή: *Renfrew 1985*, fig. 6.14)
35. Οινοχόη με παράσταση μορφών μεθ'υψωμένων χειρών (πηγή: *Paléologou 1980*, εικ.2)
36. Λεπτομέρεια μορφών οινοχόης (πηγή: *Paléologou 1980*, εικ. 3-4)
37. Πυξίδα από τον τάφο 1 (ανασκαφή οικοπέδου Φ. Μακρή) Από το Άργος (πηγή: *ΑΔ 1963*, πιν. 70β)
38. Χάλκινο σύνταγμα από τη Σύμη Βιάννου . Μουσείο Ηρακλείου αρ.ευρετηρίου3137. (πηγή: *Λεμπέση 2002*, πιν. 15)
39. Πήλινο σύνταγμα από την Αγία Τριάδα .Μουσείο Ηρακλείου αρ. Ευρετηρίου 19076. (πηγή: *Λεμπέση 2002*, εικ. 154)
40. Πήλινο σύνταγμα από την Ολυμπία (πηγή: *Λεμπέση 2002*, εικ. 155)
41. Πήλινα ειδώλια συντάγματος από την Ολυμπία (πηγή: *Heilmeyer 1972*, taf. 38, no. 224-225)

EIKONEΣ

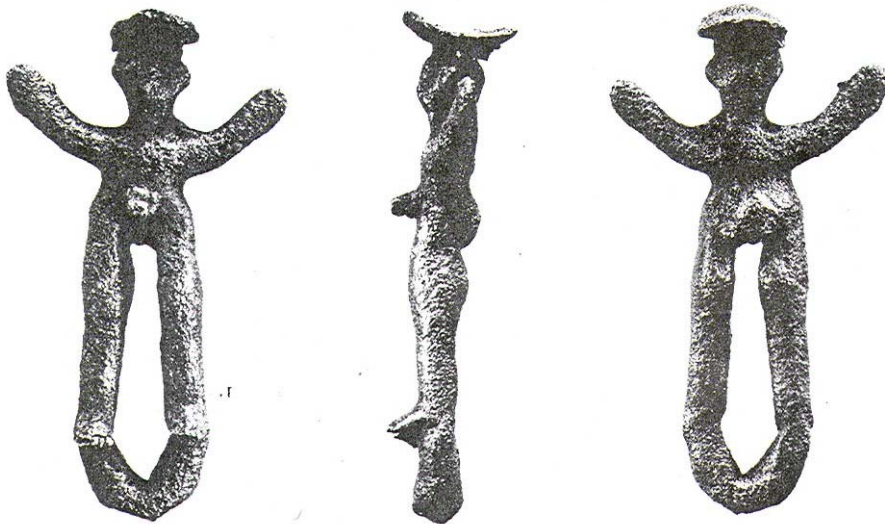
Εικ.1.Αρ.1 (Β 6269)

Εικ. 2. Αρ.2 (ΕΑΜ 6168/Βr 11194)

Εικ. 3. Αρ. 4 (B 1391)

Εικ. 4.Αρ.5 (B 4245)

Εικ. 5. Αρ. 6 (B 9012)

Εικ. 6. Αρ. 7 (ΕΑΜ 6249)

Fig. 7. Ap. 8 (Br. 9000)

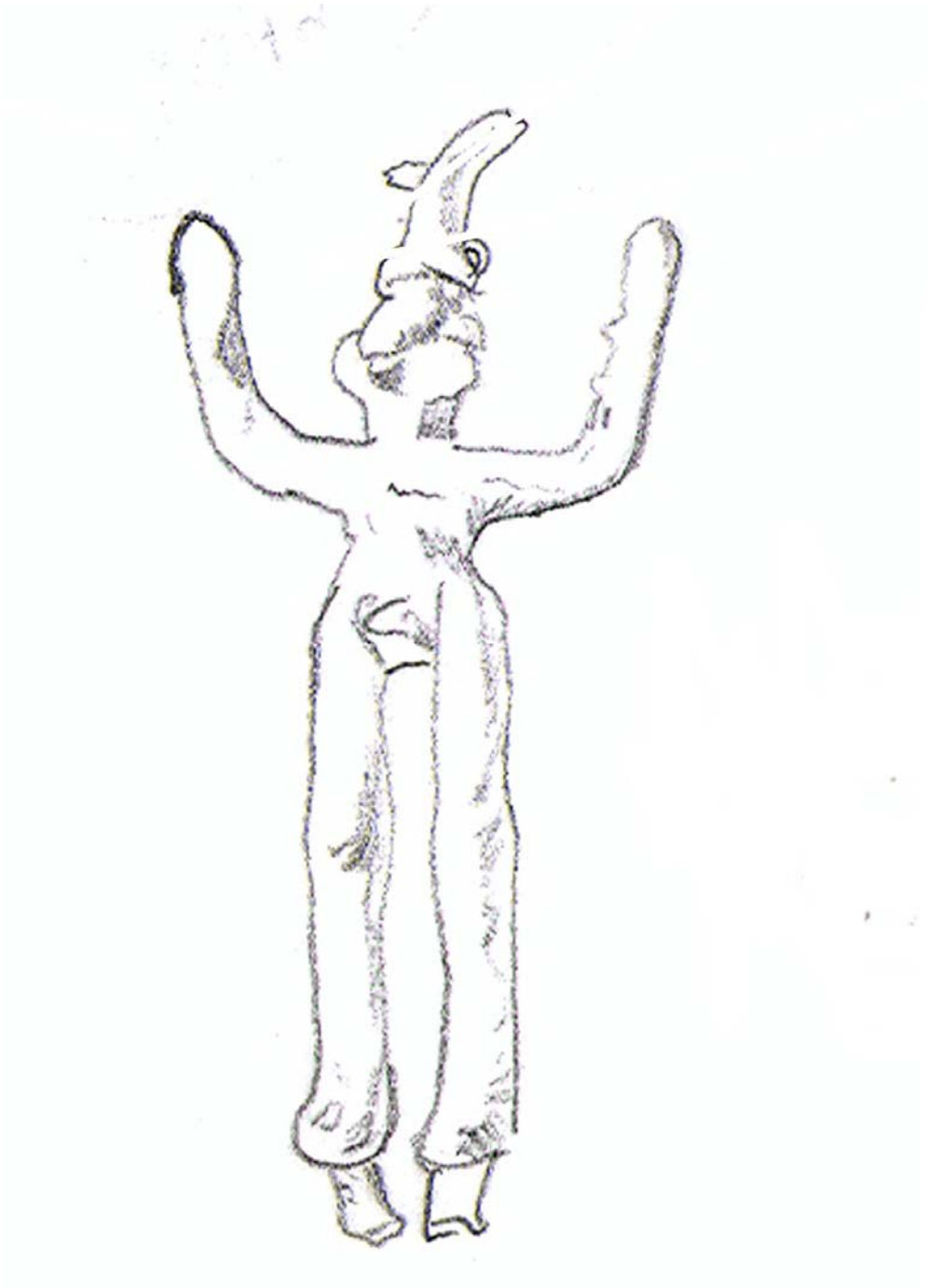
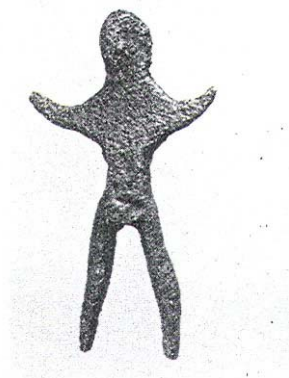

Fig. 8. Ap. 9 (Br 7042)

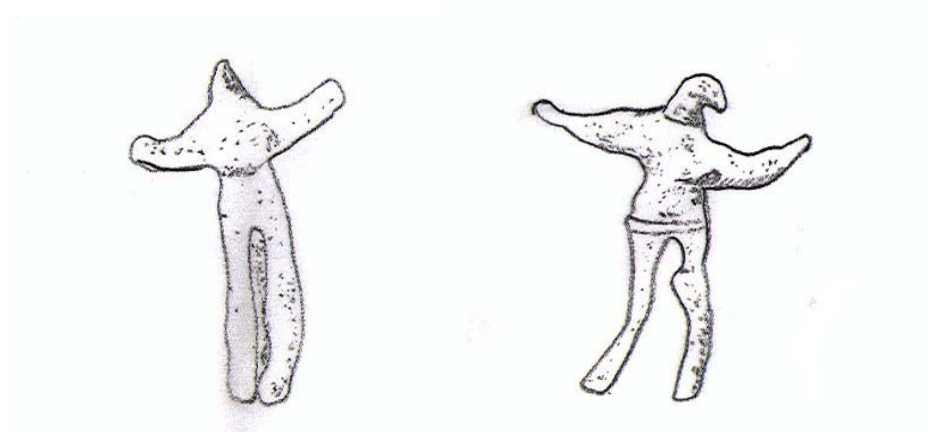
Εικ. 9.Αρ. 13 (B 1392)

Εικ. 10. Αρ. 14(B 1754)

Εικ.11.Αρ.15 (B5377)

Εικ.12.Αρ. 16(EAM 6110)

Εικ. 13.Αρ. 17 (EAM 6098)

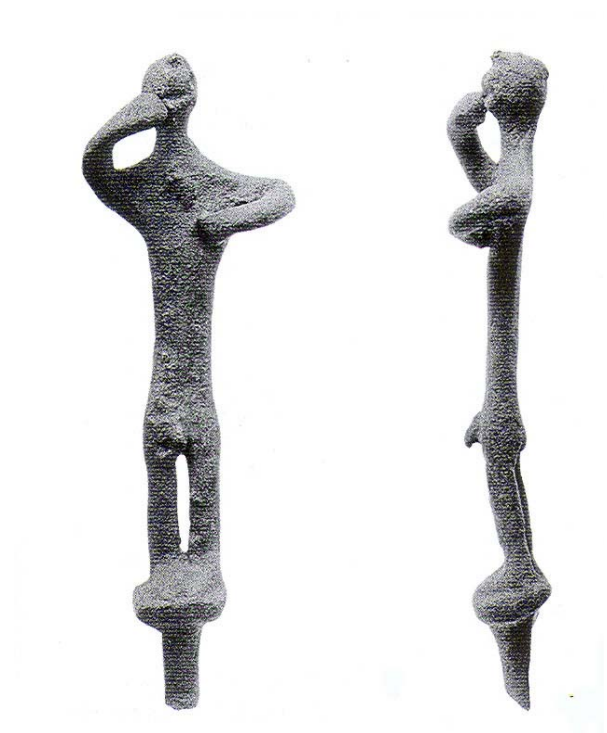

Εικ.14. Αρ. 18 (B1698)

Εικ. 15. Το ειδώλιο Οξφόρδης 1946.113.

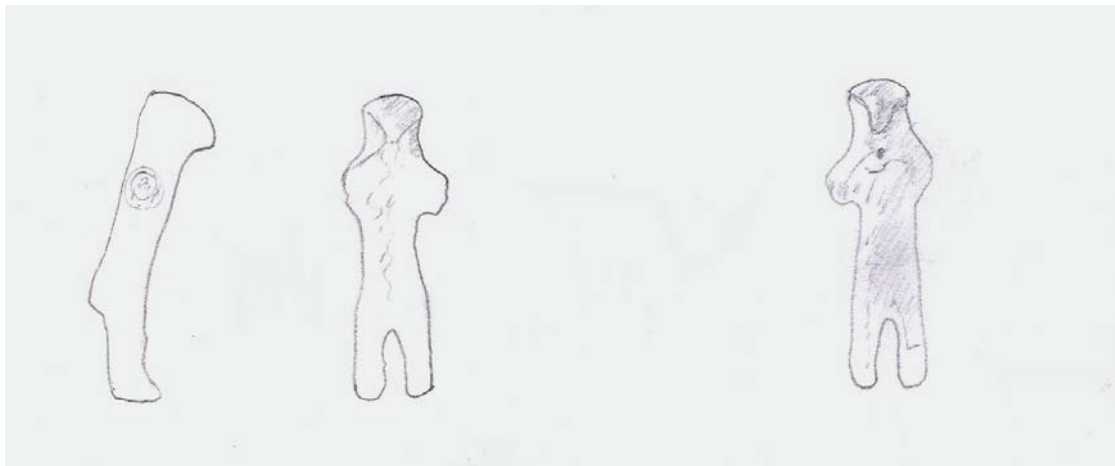
Εικ.16. Ειδώλιο από την Φανερωμένη X2960

Εικ. 17. Το ειδώλιο από την Φανερωμένη X 2961.

Εικ. 18. Το ειδώλιο της Οξφόρδης ΑΕ20.

Εικ. 19. Ειδώλιο Βασιλείας Βο 157

Εικ. 20. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου από την Ολυμπία

Εικ. 21. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο από την Ολυμπία

Εικ. 22. Κορμός γυναικείου πήλινου ειδωλίου από τα «Κιούπια» Μάγιστρα.

Εικ. 23. Ακέφαλο πήλινο γυναικείο ειδώλιο από την Ολυμπία.

Εικ. 24. Το σύμπλεγμα κενταύρου – ήρωος(;) Ν. Υόρκη 17.190.2072

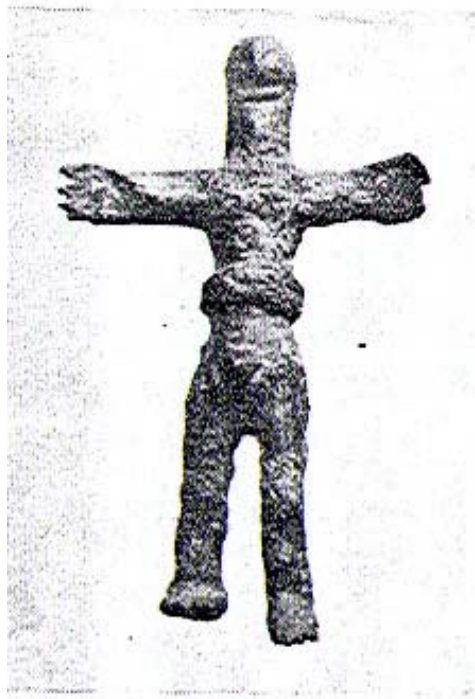
Εικ. 25. Ειδώλιο ηνιόχου Μ. Ολυμπίας Β 1670

Εικ. 26. Ειδώλιο Ηνιόχου Μ. Ολυμπίας Βr 6507

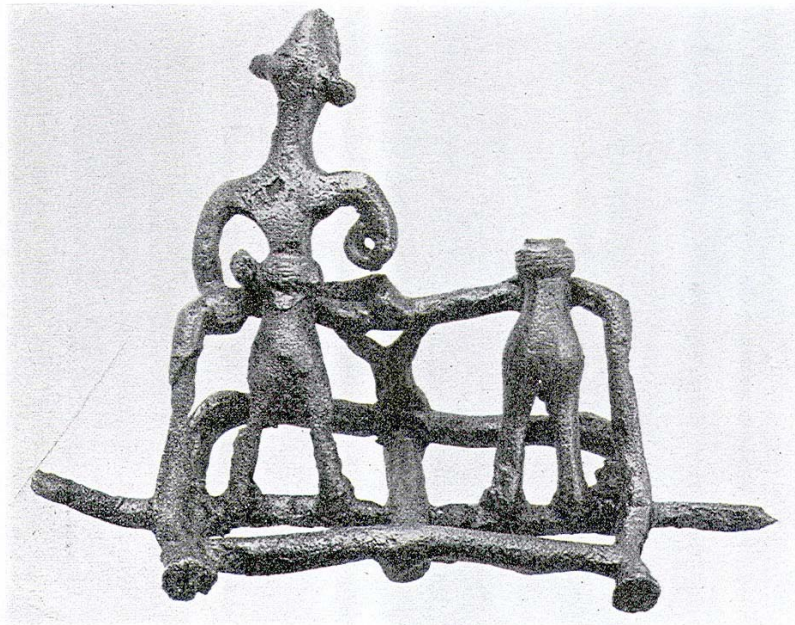

Εικ. 27. Ειδώλιο πολεμιστή από την Ολυμπία (ΕΑΜ Βr 2914).

**Εικ. 28. Ειδώλιο ανδρικής μορφής από την Ακρόπολη της Σπάρτης
(Μουσείο Σπάρτης 3244)**

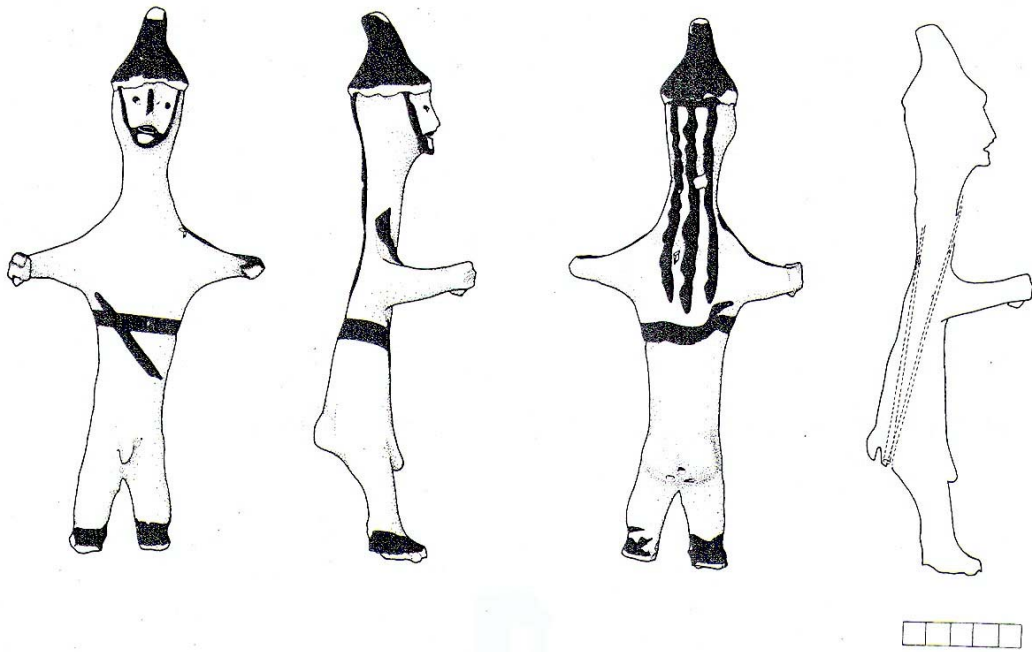
**Εικ. 29. Άρμα από την Ολυμπία με ηνίοχο και παραβάτη
B 1671**

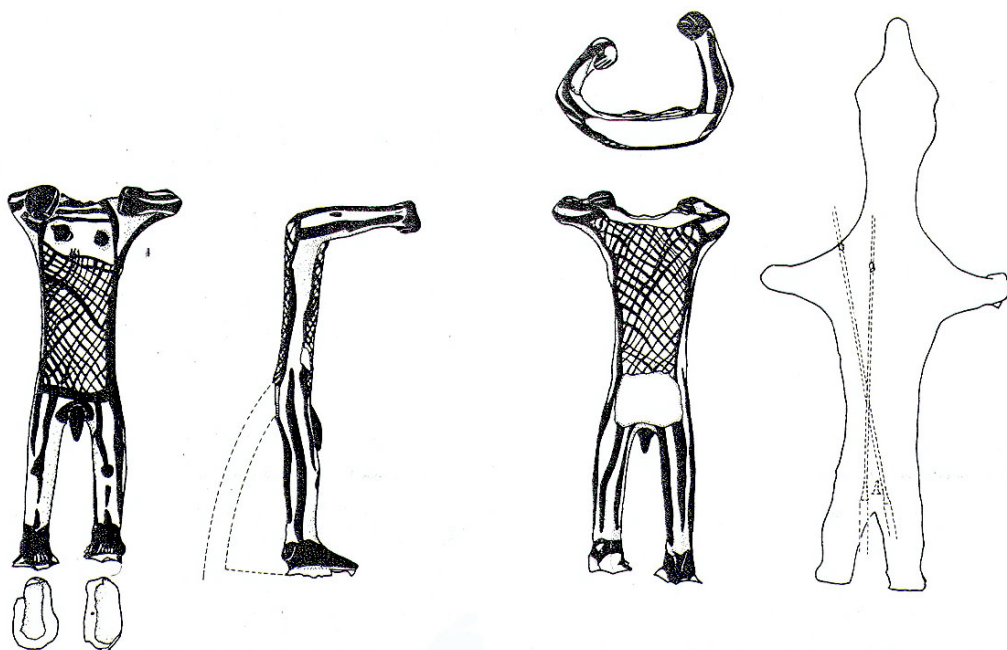
Εικ. 30. Ειδώλιο από το Ηραίο του Άργους (ΕΑΜ 16551)

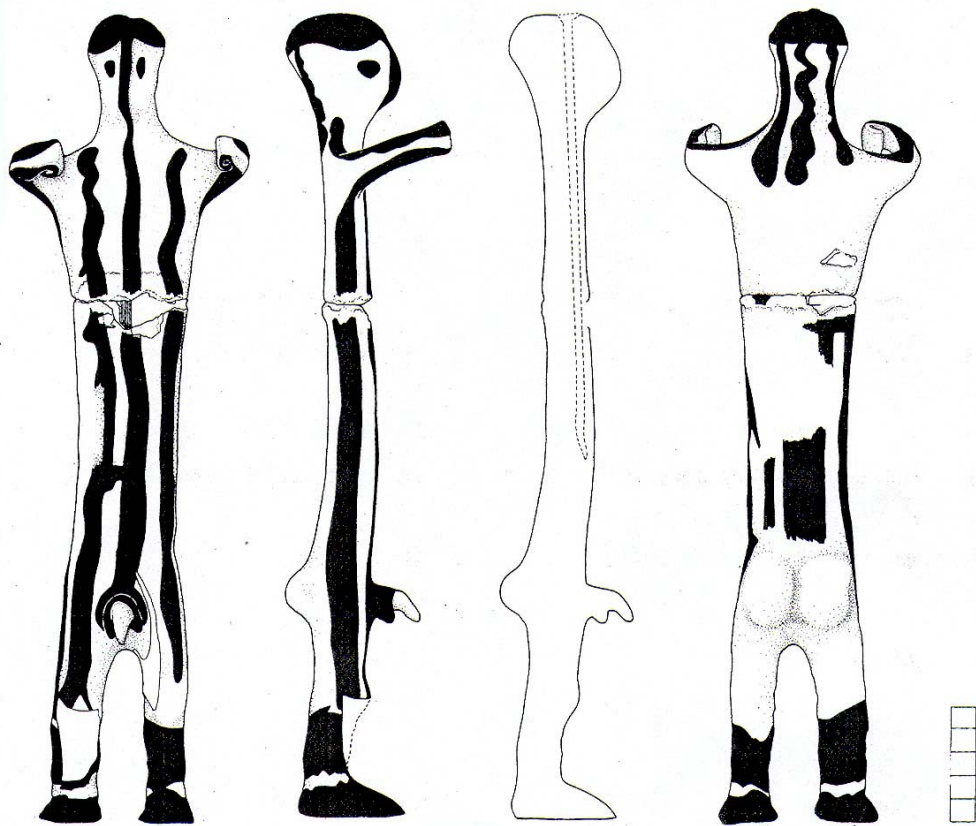
**Εικ. 31. Κένταυρος από την Ολυμπία
ΕΑΜ 6188**

Εικ. 32. Ειδώλιο SF 2340 από την Φυλακωπή

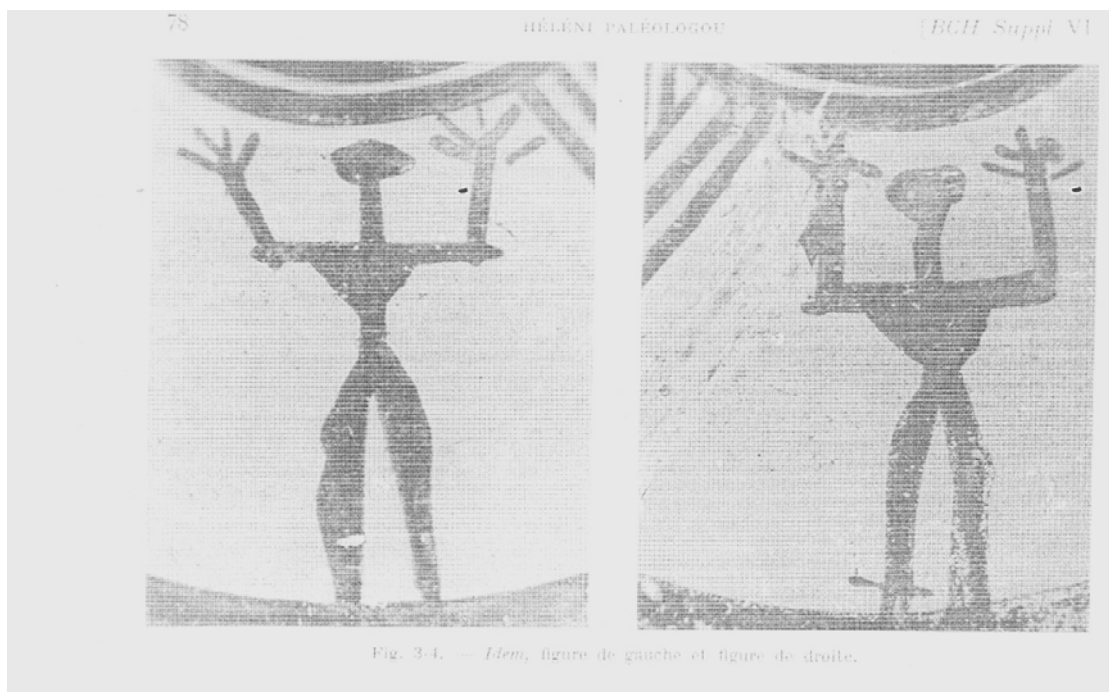
Εικ. 33. Ειδώλιο SF 1553 από την Φυλακωπή

Εικ. 34. Ειδώλιο SF 1550 από την Φυλακωπή

**Εικ. 35. Οινοχόη με παράσταση μορφών μεθ' υψωμένων χειρών
Από το Άργος (ΜΓΙΙ)**

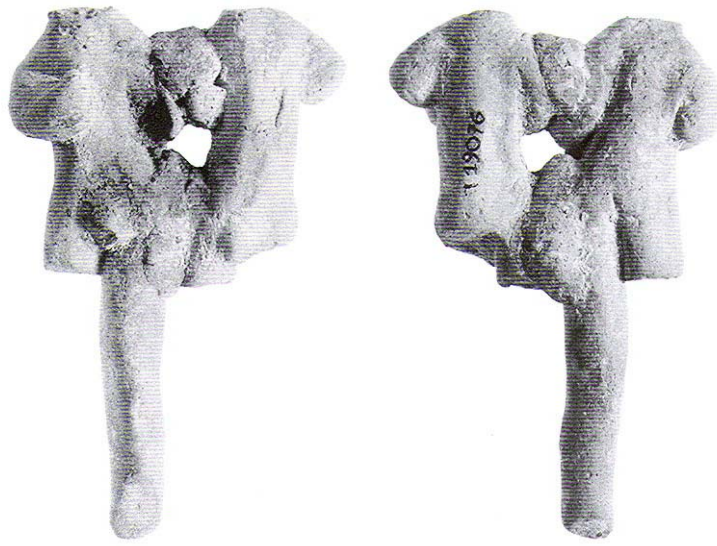
Εικ. 36. Λεπτομέρεια των μορφών της οινοχόης της εικ. 35.

**Εικ. 37. Πυξίδα από τάφο 1 (ανασκαφή οικοπέδου Φ. Μακρή)
Από το Άργος**

**Εικ. 38. Χάλκινο Σύνταγμα από τη Σόμη Βιάννου
Μουσείο Ηρακλείου αρ. Ευρ. 3137**

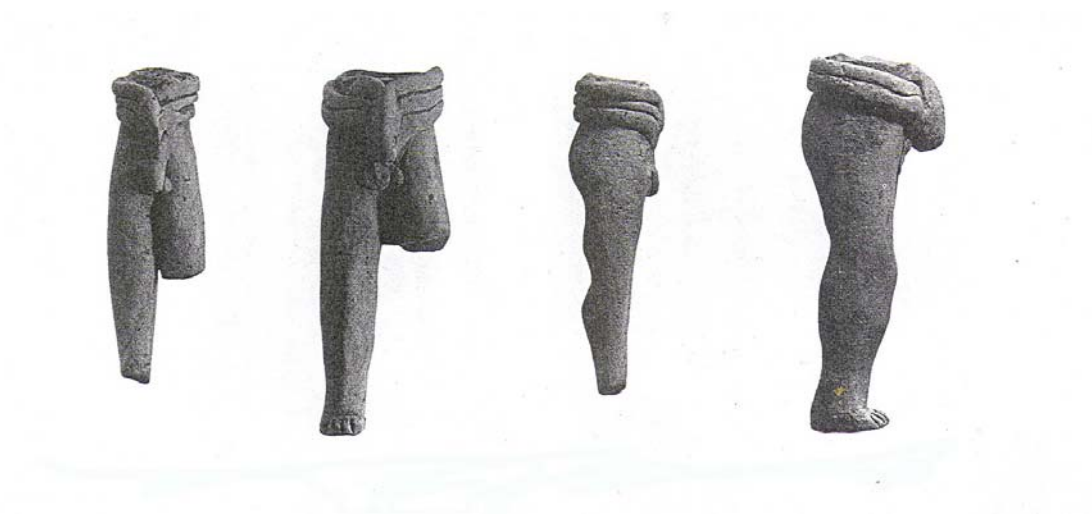

**Εικ. 39. Πήλινο σύνταγμα από την Αγία Τριάδα
Μουσείο Ηρακλείου αρ. ευρ. 19076**

Εικ. 40. Πήλινο σύνταγμα από την Ολομπία.

Εικ. 41. Πήλινα ειδώλια συντάγματος από την Ολομπία.